

M. T. R. COLLEGE, SURAT
Manuscripts Library

No. ^{Ref.}
_{Des.} 379

Title: Shanti Shuk
Vyakhyana.

Shanti

379

श्रुतिस्तुति व्याख्यानम्

:	Shruti Stuti Vyākhyāna	Title
:	: Shri Raghunatha Chakra	Author
:	: -varti	Editor
:	:	Year, Vols.
:	:	Publisher
:	:	Remarks
379:	:	

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥ बालानामुपकाराय श्रीधरीयुक्तिसूतेः आख्यायाख्यायनेतेकापिरघुनाथेन काचन १
सतामिति सत्त्वे हेतुः स्वतस्यादिना तत्रापि हेतुर्ग्राह्यमाणेति प्रमाणेकारणं च त्रयमप्रमादविप्रलम्ब्याकरणा
पाटवरूपदोषचतुष्टयदुष्टपुरुषबुद्धिप्रवृत्तं तत्राहिल्येव हेतुरपौरुषेयत्वमिति बोधं त्रिधा हि राष्ट्रस्य वृत्तिः
रिति वृत्तिप्रवृत्तिर्विधेयसम्पन्नकूलसंकेतार्थमाधार इत्यर्थः संज्ञासंज्ञिसंकेतेनेति संज्ञाचसंज्ञीचसंज्ञितौ तयोः
संकेतः संज्ञासंज्ञिसंकेतः तत्र संज्ञाशब्दः संज्ञीचार्थः संकेतः शक्तिः साक्षात्प्राप्तदयमर्थो बोध्य इति श्वरेणा त
स्याश्च शब्दार्थोत्तयनिष्ठत्वात् संज्ञासंज्ञिसंकेतेनेत्युक्तं सरूपेण निर्देशार्हवस्तुवाचकं तैरुद्देश्यमुदाहरति डिङ्
लुङ् इति डिङ् शब्दो हि संज्ञाशब्दः संकेतितस्य कस्यचिद्विड्मानस्यानिधायकः ननु ज्ञातिगुणक्रियाविशिष्टस्य
ज्ञातिरुद्देश्यमुदाहरति गोशब्दो हि गोत्वज्ञातिविशिष्टस्य गोपिहस्यानिधायकः गुणरुद्देश्यमुदाहरति श्रुतशब्दस्तु
कगुणवाचकः क्रियायाश्च पिगुणत्वमिति पक्षमाश्रित्य क्रियाशब्दः दृश्यगोदाहृतः तथा चोक्तमाचार्यपादैः वरु
पणे कर्मापिगुणसत्त्वज्ञाणयोगादिति एतच्चाद्येयकीनविषयि लक्षणाचतेनैव संकेतेनेति संज्ञासंज्ञिसंकेतेनानि
हितो योगादिरूपः शब्दः संज्ञातया प्रवहन्नेज्जलौघादिरूपेयश्च तत्र बाधनसंबन्धिनितीरादौ या प्रवृत्तिमालक्षणे स
र्थः गोणीमुदाहरति गोणीचानिहितार्थलक्षितेयादि अनिहितार्थः सिंहादिशब्दास्य सिंहादिरूपसत्त्वलक्षितार्थे प्रस
त्यकारित्वाद्योगुणसत्त्वकके देवदेवतसदृशो निहितार्थमदृशो ननु एतयोरात्र अहंमिथुय अनिधेयेति अनिधेय
रूपमविना नूतनं अनिधेयाविना नूतनं नैव सत्प्रवृत्तिर्नैति अनिधेयस्य मुख्ययावत् सा गंगादिशब्दस्य या प्रवृत्तिर्नैति निर्माणा

राम
१

वाचेनार्थेन गंगादिरूपेण विना नूतनेन सार्धं शब्दसंबन्धिनितीरादौ गंगादिशब्दस्य या प्रवृत्तिर्नैति निर्माणा
स्यत इत्यर्थः प्रतीतिरिति पाठे प्रतीयते नयेति प्रतीतिर्नैतिरेव अनिधेयस्य वाच्यस्य गंगादिरूपस्य यो विना नूतन
स्तीरादौ संबन्धस्तस्य प्रतीतिः प्रतीयते नयेति प्रतीतिः प्रसायनेन मालक्षणे सर्थः अनिधेये सिंहादिरूपे लक्ष्यमाणा
ये गुणाः प्रसत्यकारित्वाद्यस्त्रेयोंगात्संबन्धात्सादृश्यादिति यावत् तदुक्तं वक्रितलक्षणादर्थार्थैर्गत्यादिगम्यते
तेन माणवके वृत्तिः सादृश्यादुपजायतेति एतच्च विधेतिरुद्धि लक्षणा गोणीचेति वृत्तित्रयं त्रिविधवृत्तिस्तत्र रुद्धिप्रति
पादितपदार्थयोः प्रकृतिप्रत्ययार्थयोगेनोदाहरति पंकजमित्यादि पंकजं श्रीपगवः पाचक इत्युदाहरण
त्रयं रुद्धिवृत्तिमात्रप्रतिपादितपदार्थयोगेन लक्षणा वृत्तिगोणी वृत्तिप्रतिपादितपदार्थयोगेन नुनीलरक्तो
द्युष्टः सिंहादिमार्गावक इत्युदाहरण इयमादिपदेन गृहीतमिति दृष्टं तथा हि पंकजनिकट्टकसुममानयेक
के पंकशब्द उपपदं जनधातुः प्रकृतिस्तस्य जन्मनिसंकेतः उः प्रत्ययः तस्य वृत्तिरिति संकेतः उनादेतौ प्रकृतिप्रत्ययो
संज्ञाशब्दो सरूपमात्रेण निर्देशार्हवस्तुवाचकत्वात् तथान्वचनयोः सप्तम्यां जनेर्दृश्यत्वं तत्र देकैक्यमुपस्थाप
कत्वात् तयोर्योगान्तिधायिका चोपपदसमासो सन्नाविनक्तिः ततश्च संज्ञारुद्धिप्रतिपादितपदार्थयोः प्रकृतिप्रत्य
यार्थयोगेनेदमुदाहरणं एवमुपगोरपस्यमिति प्रसंगे श्रीपगवमानयेकके प्रकृतिनूतन उपगुशब्दो यद्यपि सं
ज्ञाशब्दस्तथापि उपसमीपे गोर्गम्येयं वमर्थकस्य तस्यैकदेवे गोशब्दो ज्ञातिशब्दस्तदुपस्थापके प्राग्दीयतौ लिसंधि
कारमूत्रेऽर्थनिर्देनानाविधानामप्यणामप्यदादुपस्थितः तयोर्योगान्तिधायिकान्वितलक्षणा प्रतिपादिका

दुसत्रासुविनक्तिः अतोजातिरुधिप्रतिपादितपरार्थयोः प्रकृतिप्रत्ययार्थयोयोगेनेदमुदाहरणं तथापाककर्तारिमानये
 तिप्रसंगेपाचकमानयेरुक्तेपंचधात्रुएवुलोपस्थितिस्त्रविभक्तिक्रियालक्षणगुणोपचेः संकेतः विभक्तिनिष्पाकर
 कर्तृमापाकलक्षणगुणोपलः अतोयुगलरुद्धिप्रतिपादितपरार्थयोयोगेनेदं यद्यपिडएवुलावुनोर्कटवाचको तथापि
 सकर्मकपंचधात्रुसंनिधिवलात्मवर्वापारकर्तृमाचकोएवुलइतितस्मगुणशब्दंडसुत्रकर्मकजनिसंनिधिवलान्ति
 अपारकर्तृमाचकवाचकइतितस्मसंज्ञाशब्दं जनिक्रियाहसकं कर्तृविकारः ननुपविरिवसकर्तृमापारनिष्पाद्ये
 सनयोर्महानविशेषइति नीलादिशब्दानां प्रमेवादाणिकत्वात् घटविशेषणत्वेनचनीलरक्तपदयोर्द्विभार्थकात्वात्
 र्मधारयेत्तन्मुपाचतयोयोगस्यानिधानात्तद्वत्तद्वत्तिप्रतिपादितपरार्थयोः प्रकृतिप्रत्ययार्थयोयोगेनोदाहरणं नीलर
 क्तघटइति तथामाणवकसामानाधिकरण्यात्तिहासिशाश्वसंमिहासिस्वरूपेजज्ञितायेप्रसत्यकारित्वेयत्वादयोगुण
 तैः सादृश्यात्तदुणयुक्तेमासवकेतौशब्दौगोणौ समासोत्रगेत्यन्तविनक्त्याचतयोयोगस्यानिधानादुणवृत्तिप्रतिपादि
 तपरार्थयोः प्रकृतिप्रत्ययार्थयोयोगेनेदंमिहोपिमाणकइतिअत्रोनयत्रावयवविनक्तिः प्रत्ययसदृशश्चएकत्ववि
 शिष्टकर्त्रादिरूपोलादाणि कर्ष्यमपकेत्वात्तत्ररत्रगोणइति केनचिदपिसंबंधानावाहितिलक्षणायाः शक्यसंबंध
 विषयतात् (अत्रैवृत्तिर्योगवृत्तेरपिप्रकृतिप्रत्ययार्थयोयोगिविषयतात् योगस्यचसंबंधपरपर्यायित्वात् नतेवृत्ती
 असंगेब्रह्मणिप्रवर्ततइत्यर्थः बुद्धीतिननुअसंगतमिदंवेदानांब्रह्मपरत्वेआहितेईश्वरस्यबुद्ध्यादीनांसर्जनंस
 माधानमिति तथाचलोकानामाणाकः अत्यश्रुतंरक्तंअत्यश्रुतमित्याशंक्यश्चसूचितानालक्षणेकनिषेधोपासना

का

राम
२

सृष्टिपरत्वेनपंचविधानांश्रुतीनांतत्परत्वंवदन्निर्गुणपरत्वमप्याह अयमनिष्प्रायइति यद्यपितिस्टृणामपिवृत्तीनांम
 येउक्तस्यायेनकापिवृत्तिब्रह्मणिनसंनवतितथापिसर्वश्रुतीनांपरंपरादिनाब्रह्मपरत्वंघटतइत्ययमनिष्प्रायइत्यस्मा
 र्थः सर्वज्ञमित्यादिनापूर्वोक्तमेधंकिमेणाह यःसर्वज्ञइत्यादिना यम्यज्ञानमयंज्ञानविकारएवसर्वज्ञतालक्षणंतपो
 नायासलक्षणंइतिसर्वज्ञतोदाहरणं सर्वस्यब्रह्मादेर्वर्षिशीसवेद्यस्यवशेवर्तते उक्तं च एतस्यवाअक्षरस्यप्रज्ञा
 सनेगार्गिमृष्यचिंद्रमसोविधुतोतिष्ठतः अनेनसर्वशक्तितानकेवलंवशीसर्वस्यईशानः ईशिताच अनेनसर्वस्य
 ईश्वरता यःपृथिव्यातिष्ठतुनवति सोतर्थाग्निं सर्वतःपृथिव्यातिष्ठतीतिसर्वतःप्रसंगेमाहूदितिविशिनष्टि
 पृथिव्याअंतरःअसंतरः अनेनसर्वनियंतृत्वं अनेनैवसर्वोयास्यातंसर्वफलदाकृत्वं च योयोयांयांतनुंनक्तः
 श्रद्धयार्चितुमिच्छति तस्यतस्याचलांश्रुतामेवविर्धाम्यहं सतयाश्रद्धयायुक्तःतस्मान्नमीहते लभतेच
 ततःकामात्मयेवविहितानहिनानित्यादिश्रीनगवक्षीतावचनेम्योनर्यामिनएवतत्तदेवतारूपेणोयास्यत्वसर्वक
 र्मफलदातृत्वयोरैभवेमात् सोऽकामयत सआत्मापतआकाशःसंस्तःअकामयतकामितवान्कथं ब्रह्मसाव
 द्रुतवेयं सईक्षत मसर्वज्ञसत्तावत्तादात्माएकःसमईक्षतईक्षितवान् अडागमानावआर्षः ऐतरेयकश्रुतिरि
 यं ऐहतेतिपाठेज्ञांरोम्यश्रुतिरनुसंधेया तत्रैजोमृजतंनदितिसत् तेजोमृजतमृष्टवान् सकलकल्याणपुणनि
 लयमित्यस्मोदाहरणमेतत् कामनाहीनांलोकोपकारार्थत्वेनतादृशगुणानिब्रूतेः लोकाश्चअयत्नकथनाद्वा
 मयंज्ञानमनंतंब्रह्मेति यदुपेणयन्निश्चितंतदूपनयन्निचरति यत्तत्संयमसंब्रह्मसत्यविशेषणंअस्यता

रवग

अनित्यस्य अस्मत्तत्वाविचारनिवृत्तेः सन्नित्यस्य चकारणता प्राप्तातया चकारणस्य कारकवस्तुत्वान्मृद्वदद्विद्व
 यता प्राप्ता तन्निवृत्त्यर्थं ज्ञानं ब्रह्मेति ज्ञानविशेषणं ज्ञानं तत्तिरवबोधेनावमाधनो ज्ञानशब्दो ब्रह्मविशेषणत्वात् चोक्ति
 कस्य ज्ञानस्योक्तवत्तद्वर्तिनात्मात्तज्ज्ञानरूपस्य ब्रह्मणोऽप्येवं ब्रह्मन्तन्निवृत्त्यर्थं ब्रह्मेति पुनरन्तर्विशेषणं आ
 दिपरादिज्ञानज्ञानं दं ब्रह्मेत्यादयो गृह्यन्ते एतेन सच्चिदानंदं तं स्पष्टमेव दर्शितं अपरे तु सर्वविदित इति निरुक्त्या सर्व
 विदित्यनेन सर्वशक्तित्वं यस्य ज्ञानमयं तत्पश्यस्य इत्या प्रधानमेश्वर्य इत्यर्थं कृतातेन सर्वेश्वरत्वं सर्वस्य वशी सर्वस्य
 नियंता इत्यर्थः सर्वस्य ज्ञानः सर्वोपास्यः सर्वकर्मफलदाता चित्यर्थः यः पृथिव्यामिमादिकं पृथिव्यंतर्था मिप्रतिपादकं
 पूर्वत्र हेतुरित्येवंमाचरकः शेषं समानं एवं तद्वा पृथगाणां श्रुतीनां सगुणपरत्वं प्रदर्शय्य ऐक्यपरकत्वेकवाक्य
 तया तत्तद्वारेणानिर्गुणपर्यवसानं दर्शयन्नेकपरश्रुतीनामपि सगुणप्रतिपादनश्रुतेन निर्गुणपर्यवसानं दर्शय
 ति तथा नूतनेत्यादिना उपसंहरिष्यतीत्येतेनानंतरं यथेन तत्त्वमसीत्यादिपदेन प्रज्ञानं ब्रह्म ब्रह्मास्मि अयमा
 त्मा ब्रह्मेत्यादीनि गृह्यन्ते ननु विरुद्धमश्रियत्वाद् दूतननुदिनवक्तव्यं संसारिणो जीवस्य असंमारी श्वरात्मना बोधयंतित
 त्वाद् तत्र तत्तत्पदयोः सामानाधिकरण्यप्रतीत्यंति सामानाधिकरण्ये हि अपर्यायपदानामेकार्थधेनुत्वं एकार्थ
 बोधानुगुणमापारवत्त्वमित्यर्थः प्रकारान्तरेणाद्यत्मानं दर्शयति तथा हीत्यादिना एकार्थस्य विवक्षितत्वादित्यंते
 न वैश्वदेव्यामिहापदयोरेकार्थनिधानमुदाहरति यथोमिति अस्यार्थः आमिहाद्यामाश्रुतो ज्ञेयाहीरे स्यादधिगे
 योगत इत्यमरः तां देवतायुक्तां विश्वेदेवपदसंभवं एष वैश्वदेवी पदगतस्तद्विदोऽणप्रत्यय एव वदति सर्वत्र वि

राम
 ३

क

धिवाक्तेतद्विज्ञानां इत्यदेवतासंबंधमात्रबोधकत्वस्योत्तरगिकत्वात् एवकारः पदद्वयस्य तद्वच्यताशं कानि वृत्त्यर्थः कृत
 इत्यपेक्षायामाह आमिहा रूपस्य विषयविशेषणार्पणं समर्पणं क्रियत इत्यर्थः तद्विज्ञानं तस्मानुपयुक्तानि धानशक्ते
 रेव प्रतीक्षमाणस्योपपदेन विषयदानमात्रं क्रियते आमिहापदसंनिधिवशाद् वैश्वदेवी शब्द एव बुतामनिधने इति नि
 र्गलितोर्थः एतेन शब्दयोरेवान्नसमानाधिकरण्यं नार्थयोरिति धेयं नचाजहत् स्वार्थयेति अहं त्वसज्ज्ञायेनीलपीतादि
 रूपो यस्योतया निर्गतं रूढं प्रादुर्भावः प्राकट्ययस्याः सानिरुद्धा निरुद्धा च सौलक्षणा चेति निरुद्धलक्षणातया मुख्य
 वृत्त्येव सत्तालक्षणावृत्त्येव प्रतीयमानयेत्यर्थः यवानितरां रूढानिहासात् सौलक्षणा चतया अतादिपरं परयागतया
 नसांप्रतरचितयेत्यर्थः सामानाधिकरण्यमित्यनुषज्यते एवमग्रेपि स्वरुद्येति स्वरूपसत्त्वमात्रेण नहि किंचिद्विशेष
 णमिति वार्तिकस्य पूर्वार्धे अस्यार्थः स्वाकारेण विशेष्यमानवनास्य किंचिद्विचिदपि वस्तु स्वरूपसत्त्वमात्रेण स स्थित्यै
 व विशेषणं नहि किंचुयेन नीलादिनास्वरुद्धा स्वाकारज्ञानेन विशेष्यं उत्पलादिरज्यते अवभाष्यतेऽयस्माच्चावर्त्यत इत्य
 र्थः तद्विशेषणमिति विरुद्धार्थत्वेति तत्तत्पदार्थयोरिति विशेषः अयं नावः नीलगुणोत्पल इत्ययोर्गुणगुणिनोरविरु
 द्धस्वभावत्वेन विशेषणविशेष्यभावकल्पनेन उपपत्तेरनावाद्भवेत्तत्राजहत् स्वार्थानिरुद्धलक्षणा अत्र उपरोक्षपरो
 क्षत्वादिविरुद्धार्थत्वेन विशेषणविशेष्यभावकल्पनेन उपपत्तेर्न निरुद्धलक्षणेति तदयोगान्नस्मान्निरुद्धलक्षणायाश्च
 योगादनावान्न नचेति जहती स्वार्थे भेदे जहत् स्वार्थं तत्तत्पदेतयोर्भावो जहत् स्वार्थत्वं तेन एकार्थत्वस्यैव चापि तत्तत्पदय
 योरिति विशेषः संबंधिलक्षणायां तु संबंधिनोः संबंधस्य च स्वरुद्धा नैकार्थत्वमिति नावः अत इति यतः प्रकारान्तरेण सा
 मानाधिकरण्यं न घटतेऽत इत्युपसंहरः जहती अजहती च स्वार्थे येते पदे तत्तद्वयस्यासाजहत् जहत् स्वार्थी सा च सौलक्ष

एवमातयातयाकार्यमनावरेकार्थमिकार्थवृत्तिवमिति यावत्तेन तल्लक्षणसामानाधिकरणेनेत्यर्थः सोऽयं देव
 देवस्यैवमर्थः यथाकश्चित्कदाचित्कारणं दृष्टेदेवदत्तं पुनः कालांतरे कारणा मप्यपत देशकालविप्रकर्षात्प्रतिज्ञा
 त्रमसमर्थः पूर्वदृष्टारसंपश्चाद्दृष्टं मन्यते तममः प्रतिनिज्ञाकुशलः प्रतिबोधयति सोऽयं देवदत्त इति तत्र तच्छेन विप्रकृ
 दृष्टे देशकालविशिष्टां निधीयते मइदं शब्देन सन्निकृष्ट देशकालविशिष्टः तदुक्तं इह मल्लुसन्निकृष्टं समीपवर्तिनैतरोरु
 पं अदसस्तु विप्रकृष्टं तदिति परोक्षे विज्ञानीयादिति नत्वसन्निकृष्टविप्रकृष्टयोरेकत्वं संनवति तस्माद्विरोधिविशेषः
 एतत्संबंधपरित्यागेन नागलक्षणया सोऽयमिति पदद्वयं देवदत्तस्य स्वरूपमखंडितं प्रतिपादयति तथा जीवोपि परमा
 र्थतो ब्रह्मेव सन्नविद्यादोषवशादसंसारिणो ब्रह्मणोऽसंतनिवसंसारिणमात्मानं मन्यते तथा कति बोधयति तत्त्वम
 सीति तत्र तत्त्वदेन प्रकृतं परोक्षं वरुचति धीयते प्रकृतं एकमद्वितीयं इह चिद्वज्रगत्कारणं ब्रह्म त्वंपदेनापि अविद्या
 कृपाधिपरिच्छिन्नानित्यापरोक्षः प्रत्यगात्मानिधीयते नच परोक्षापरोक्षपरिच्छिन्नापरिच्छिन्नयोरेकत्वं संनवति तस्मात्त
 त्त्वार्थगतपरोक्षापरिच्छेदादिकं त्वंपदार्थगतं अपरोक्षपरिच्छेदादिकं परित्यज्य जहदजहल्लक्षणया तत्त्वमिति पदद्वयं स
 च्छिदेकरसं अखंडमात्मतत्वं प्रतिपादयति अतिपदमपि प्रकृत्यर्थस्य सतः प्रत्ययार्थस्य च प्रतीचः संघटनेनानुवददा
 न्नां संबध्यते निषेधपरकृतीनां तत्परत्वमाह अस्तुतादीति साक्षादुपाधिनिषेधेनेति साक्षाद्ब्रह्मणि पर्यवसानमित्यन्व
 यः सगुणगतानामेव स्वरूपतादुपाधीनामनुवादविशिष्टालंबनत्वमस्वेव उपाधिनिषेधवाक्यानां तत्त्वज्ञातविषयः अत्र
 वाच्याधिकरणत्वात्कः अधिकरणं च सर्वत्र निविशेत्तत्रैव अतोऽस्तुतादिवाक्यानां साक्षाद्ब्रह्मणि पर्यवसा
 नमित्युक्तं उपासनासहिपरकृतीनां तत्परत्वमाह उपासनादीत्यादिना आदिग्रहणात्सृष्ट्यादि अन्त्यार्थेति अप

राम
४

वाक्यार्थेति पाठे यज्ञादिक्रियार्थेत्यर्थः सृष्ट्याद्यलंबनेनेति सृष्टिशब्देनैव तदविनाशतत्वात्स्थितिलया
 बुपलक्षितौ ततश्चादिशब्देनोदरमुपासत इत्यादिना वक्ष्यमाणो हराशालंबनं सोपाधिकमुपासनं गुरते अत्रोपासनादि
 वाक्यानामित्यत्रापि पदेन सृष्ट्यादिवाक्यग्रहणस्य ज्ञापनायात्र सृष्ट्यादिग्रहणं अवलंबनस्य निरूपणमर्थः तेनाय
 मर्थः सृष्ट्यादिवाक्यानामागमापायिसृष्टिस्थितिप्रलयनिरूपणो नयत्ज्ञानसाधनवैराग्यविधानं तेन तद्वारेण तत्त्व
 रत्वं ब्रह्मणि पर्यवसानमित्यर्थः सृष्ट्यादिकर्तुरीश्वरस्यनुसाक्षादेव प्रतिपादनं ताभिः उपासनावाक्यैस्तद्वदशकपाधा
 लंबनसगुणब्रह्मनिरूपणो नांतःकरणमुद्दिष्टलक्षणं यत्ज्ञानसाधनविधानं तेन तासां तत्परत्वं निगुणं ब्रह्मणि पर्य
 वसानमिति कर्मादीपराणां कृतीनां विविदिषायां विनियोगादनुपासनं अत्रायमनिप्राय इत्युक्त्वा सगुणमेवेसा
 रस्यसंज्ञानुमनं तं ब्रह्मेसाक्षादस्यं तेन पूर्वार्द्धे स्थानि प्रायो वसिति तथा च तेश्वरतामित्यादिना उपसंहारिष्मती संते
 न च कल्पनायेत्यस्य उपासनादीत्यारस्य तत्परत्वं इत्यं तेन मात्रार्थं चेत्सादित्रयस्यैवाकहनीयां २ यथोक्तालंबनेति
 यथोक्तं विशिष्टं अलंबनं यस्यासा तथा ब्रह्म परेति ब्रह्म परं विषयो यस्याः सा तथा ३ अत्रैव स्मिन् श्लोके गाथा संवाद
 शब्दयोः सामानाधिकरण्यं नियतसिगत्वात् नारायण नारदयोः संवादशब्दरूपां गाथा मित्यर्थः ४ ५ नारतेति संबो
 धनं राचेऽर्थे वक्षनायनतु वर्षविशेषणं तस्यास्मिन्नित्यनेनैव लक्षणात् ६ ७ ८ ९ १० केनापि कौतुकेन श्रवण
 सुखातिरिकेणेत्यर्थः ११ १२ १३ जयजय अहमेव प्रमाणमिति निगमोऽनुचरेदिति मात्रासाधेयं पूर्वतन्तुगुह
 उवाच ब्रह्मणो लक्षणमित्युक्तं तत्र किं तल्लक्षणमित्याकांक्षायां माह वरुणः यतो वा इमानि भूतानि जायत इति ये
 न ज्ञातानि जीवंति यत्स यं स निमं विराति तद्वत् विजिज्ञायसे निमं वशेषः यतो यस्माद्बैहः इमानि भूतानि ब्रह्मादीनि

संवपयंतानि जायंते येन ज्ञानानि जीवंति प्राणान्धारयंति बद्धंति नाशकाले यत्प्रतीयंति यद्ब्रह्मप्रतिपद्यंति अनिमं
 विशांति तादात्म्यमेव प्रतिपद्यंते उच्यते स्थितिनाशकाले यदात्मेति न जहति तत्तानि तदेतद्ब्रह्मणो लक्षणं तद्ब्रह्मविजि
 ज्ञासस्व विशेषेण ज्ञातुमिच्छसेति य इति यः परमेश्वरो ब्रह्माणं सर्वजीवसमष्टिरूपं हिरण्यगर्भं विदधाति अवांत
 रसर्गकृत्वेन ससर्ज पूर्वसर्गादौ यः परमेश्वरो वै प्रसिद्धो वेदांश्च प्रहिणोति प्रदहौ तस्मै प्रथमहिरण्यगर्भाय तमेवं
 ज्ञतं परमेश्वरं ह्येवार्थं तमेवं देवं द्योतमानं ज्ञानस्वभावं आत्मबुद्धिप्रसादं स्वविषयबुद्धिप्रकाशयतीति आत्म
 बुद्धिप्रसादकरं मुमुक्षुर्वै प्रसिद्धौ मुमुक्षुत्वादधिकाकारसंपत्तिर्मेऽनुभवमिदं इति यावत् शरणमहंप्रपद्ये सुर
 मुहुरहं मोक्षसिद्धयर्थं आश्रयं प्राप्तोस्मि इत्येतमजयाचरत इत्यस्योदाहरणं य इति प्रतीकमेवोक्तापि तमिदं म
 आत्मनिति ह्यनुभवमिति मोक्षार्थमीत्यर्थः सत्यं ज्ञानमिति बुद्धीद्विषयत्रयात्मा तं च य आत्मनीत्यादि श्रुतीत्रयं
 आत्मनाचरत इत्यस्योदाहरणमिति १४ इन्द्रियात्मनिति ह्यति यानीति यात् तस्य योर्प्रपत्ता इत्यस्य रूपं अवसि
 तस्येति अपूर्वस्य पिबुंधन इत्यस्य रूपं स्थावरस्य स्थिरस्येत्यर्थः अग्निरिति परापररूपेणावस्थितोऽग्निरस्मा
 मृचिस्त्वयते अनित्येन दर्शयति यो यमग्निरसौ दिवो मूर्धा अहस्यादित्यात्मनाऽलोकस्य मूर्धनि वतीति वाचां
 नणां वागालंबनमिति यावत् विकारो नामनामैव नामधेयं सार्थं ध्येत्यस्यः वागालंबनमात्रेण नामैव केवलं न वि
 कारेण नामवत्त्वस्ति परमार्थतो मृत्तिके सेवमृत्तिके वल्लु ससं वस्तु स्त्रीति ह्युदाहृतः परमकारणब्रह्ममात्रतां कार्य
 स्पष्टप्रपंचस्य बोधयति सर्वं सत्त्वं विदं ब्रह्मेति तज्जलानिति शान्त उपासीतेति श्रुतिशेषः सर्वसमस्तं खल्विति वा

राम
 ५

कालं कारयोन्यातः इदं जगत्तन्मरूपविकृतं प्रत्यक्षादिविषयं ब्रह्मकारणं वृद्धनमत्वा न ब्रह्म कथं सर्वस्य ब्रह्म
 त्वमित्यत आह तज्जलानिति तस्माद्ब्रह्मणो ज्ञातं तज्जं तथा तस्मिन्नेव ब्रह्मणि लीयत इति तद्वत्तथा तस्मिन्नेव स्थिति
 कालेऽनिति प्राणिति चेष्टत इति तदन् तज्जं च तज्जं च तदन् च तज्जलात् इदं शब्दनिर्दिष्टस्य जगतो विशेषणमिति
 इति एवं ब्रह्मात्मतया त्रिषु कालेषु अवशिष्टं ब्रह्म तदेतद्ब्रह्मतिरेकेण ग्रहणात् यस्माच्च सर्वमिदं ब्रह्म अतः शां
 तः रागादिरहितः सन् एतत्सर्वं ब्रह्म तदस्य माणा गुणैर्गुरुं उपासीतेति १५ शृणुतस्य मयोच्यमानस्य ब्रह्मणो
 ज्ञानमहात्म्यमिच्छ पकां प्रतिज्ञा बालस्य वचनं यथा पुष्करपलाशेऽप्यो न श्लिष्यंते एवमेव एवं विदिषापंकम
 श्लिष्यत इत्यादि पुष्कलपलाशे पद्मपत्रेऽप्यो जलानि न श्लिष्यंते न लगंति एवमेव तथा हि एवं यथा वक्ष्यामि ब्रह्म
 तथा विदिषापंकमन श्लिष्यत इति तं महिमानं विदित्वेत्सुकं तत्र किमियाकांक्षाया माह न कर्मणा विष्यतेषां
 पकेनेति न लिप्यते न संबध्यते कर्मणा पापकेन धर्मार्थधर्मलक्षणे उन्नयमेव पापकमेव विदुष इति साधनां
 तरनिरपेक्षेण विरजानदी मनसैवासेति अतीत्य गच्छेत्तत्सुकं तत्र सशंकते ननु सुकृतमप्यस्ति साहाय्यं क
 थमस्य विरजोच्चार इत्यत आह तत्सुकृतं सुकृते विधुनुत इति तत्तच्छरीरपरीत्यागावसरे उपास्यात्मा साक्षा
 त्कारावसरे वा सुकृतं सुकृते पुष्पाणां पापे विधुनुते सुकृतं सुकृतयोः परिपाकं ज्ञानेन परित्यजतीत्यर्थः इच्छा
 इव रोमाणि विधूय कृतमकृतं शरीरं हित्वा ब्रह्मलोकमनिसंनवानीति पूर्वदेवविषयेन विज्ञेति कृतं श्रुतेति
 नयनिमित्तं प्रतिपिदं तत्र शंकते नन्वस्ति नयनिमित्तं साधकरणं पापक्रिया च तत्राह एतमिति एतं यथोक्त

गमात्मविदं अवानरोक्षो अवधारणाद्यौ नतपतिनोद्वेजयति नसंतापयति कथंनतपतिस्त्यपेक्षायामाह॥
 अहमेवकिंकसात्माधुशोन्ननंकर्मनाकरवंनक्षतवातस्मिकिकसात्मात्तिषिद्धकर्मकरवमासनेमरणकालेनर
 कपातादिनयंचवर्तिनेउनेएननतपतोयथाविहांसमिति स्वामिनांश्लोके सकलवेदगणारितसङ्गुणइत्येतावन्मू
 लस्येतिशेषार्थोयं तवगुणस्मरणेनगतकमाइत्यस्यचपदस्मरणेनविशेषेणगतकमानयंतीत्यर्थःकर्त्तव्य
 : मूलस्यकिमुतेसादेमास्थानरूपत्वादस्य १६ असुख्यानामतेलोकाअधेनतमसावृताः तास्तेप्रेत्यानिगच्छंतियेके
 चात्महनोजनाइति परमात्मनावमद्वयमपेक्षदेवादयोप्यसुरास्तेषामेतेअसुखाः नामशब्दोःनर्थकोनिपातःतेलोका
 :कर्मफलानि अंधेनादर्शनात्मकेनतमसापरमात्मनोऽज्ञानेनावृताः आच्छादिताःतान्लोकांनस्त्वावृतांतानप्रेत्यत्सका
 मृत्वेत्यर्थः अतिगच्छंतिसाधुवृति येकेचात्महनःयेकेचयेकेचन आत्मानंघृतीतिआत्महनः केतेयेऽविहांसः॥
 कथंतेआत्मनंअविद्यादोषेणविद्यमानात्मनोयत्कार्यंफलंअजरामरत्वादिलक्षणंतद्वत्स्येवतिरोहृतंनवती
 तिप्राकृताअविहांसोजनायेकेचात्महनइत्युक्त्यंतेइति नचेदेवेदीन्महतीविनष्टिरिति चेद्यदिनावेदीन्अहंबस्य
 तिनविदितवानित्यर्थःतदाहतीविनष्टिःसम्पद्ज्ञानंविनानिवर्त्तयितुमशक्याजन्ममरणदिरूपासंसृतिरित्यर्थः
 :॥अन्नमयादीनिस्त्रादिशेषेनप्राणमयमनोमयवित्तानमयानांग्रहणं सवाएषपुरुषोऽन्नरसमयस्तस्येदमेव
 शिरइत्यादिनेस्त्रादिपदेन अयंदक्षिणाःपक्षःअयमुत्तरःपक्षःअयमात्माइदंपुच्छंप्रतिष्ठा तस्माच्चाएतस्मादन्नरसम
 यादन्योऽन्नरआत्माप्राणमयस्तेनैषपूणाःसवाएषपुरुषविधस्तस्यपुरुषविधतामन्वयंपुरुषविधस्तस्य

राम
 ६

णःशिरोव्यानोदक्षिणःपक्षःअपानउत्तरपक्षः आकाशआत्मापृथिवीपुच्छंप्रतिष्ठा तस्यैषशरीरआत्मायःपूर्वस्या
 तस्माएतस्मादस्योत्तरआत्मानोमयस्तेनैषपूणाःसवाएषपुरुषविधस्तस्यपुरुषविधतामन्वयंपुरुषविधस्तस्य
 जुरेवशिरःऊर्ध्वदक्षिणःपक्षःसोमोत्तरपक्षःआदेशआत्माअथवांगिरसःपुच्छंप्रतिष्ठा तस्यैषएवात्मायःपूर्वस्यतस्मा
 द्वाएतस्मात्मानोमयादन्योऽन्नरआत्मानेनैषपूणाःसवाएषपुरुषविधस्तस्यपुरुषविधतामन्वयंपुरुषविधस्तस्य
 द्वेवशिरःऊर्ध्वदक्षिणःपक्षःसत्यमुत्तरपक्षोयोगःआत्मासहपुच्छंप्रतिष्ठा तदप्येषलोकोनवतिवित्तानंयज्ञंतदंते
 इत्यादि तस्यैषशरीरआत्मायःपूर्वस्यतस्माद्वाएतस्माद्वित्तानमयादन्योऽन्नरआत्माआनंदमयस्तेनैषपूणाः सवाए
 षपुरुषविधएवतस्यपुरुषविधतामन्वयंपुरुषविधस्तस्यप्रियमेवशिरःकोटोदक्षिणपक्षःप्रमोदउत्तरपक्षःआ
 नंदआत्माब्रह्मपुच्छंप्रतिष्ठा तस्यैषएवशरीरआत्मायःपूर्वस्येत्यादिगुह्यंते ब्रह्मविदातोतिपरमित्यधिकृत्यतैन्नरी
 यकोपनिषदिइदमास्मायते अन्नात्पुरुषःसंनृतइतिपूर्वमुक्तं तत्रकीदृशः सइत्यपेक्षायामाह सवेशष्टःप्रसिद्धो
 निश्चयेवाएषपुरुषोऽन्नरसमयोऽन्नरसविकारःपुरुषाकृतितावितंहिमवीगेत्यस्तेजःसमुद्भूतरेतोबीजेतस्माद्योजा
 यतेसोऽपिपुरुषाकृतिरेवस्यात्सर्वजातिषुजायमानांजनकाकृतिनियमदर्शनात् सहिपुरुषइहविद्ययातत्परमं
 ससंक्रामयितुमिष्टस्तस्यचवाद्याकारविशेषेधनात्मस्वाऽऽत्माविताबुद्धिरनालंन्यकश्चिद्विशेषंसहसोत्तरमप्रमणा
 त्मेविषयानिरालंबनाकर्तुमशक्येतिदृष्टशरीरात्मसामान्यकल्पनयाशाखाचंद्रवर्त्तनवदंतःप्रवेशयन्नाह इदंप्रसि
 दंशिरएवशिरःतनुप्राणमयादिष्विवकल्पनामयं एवंपक्षादिषुयोजना अयंदक्षिणोवाऊर्ध्वदक्षिणःपक्षःअयंस

योवाङ्मरुतरपद्मः अयंमध्यमोदेहनाग-आत्मा अंगानांमध्येषाणामेतिश्रुतेः इदमितिनामेरधस्ताद्यदंगंतस्युक्तमिव
 पुच्छंअधोलंबनसामान्यात् तदेवप्रतिष्ठेत्तनयेतिप्रतिष्ठास्थितिसाधनं एतत्पुरुषोत्तरेषांप्राणमयादीनारूपकमिदं
 षानिषिक्ततामादिप्रतिमावत् अन्नमयादिस्म-आनंदमयातेस्म-आत्मेसौः अस्मंतरतमंब्र-अविद्याप्रत्यगात्मत्वेनदि
 दशयिष्यन् शास्त्रंअविद्याकृतपंचकोषपनयनेनानेकवृत्तपकोषविविधुषीकरणेनतंदुलानिवप्रस्तोति तस्मादिति
 तस्मादन्नरसमयासिद्धादस्योत्तिरिक्तोत्तरेअंतर-आत्माप्राणमयः प्राणोवायुस्तन्मयस्तेनप्राणमयेनएषोऽन्नरसमय
 आत्मापूर्णः वायुनेवदृष्टिः सवैएषप्राणमय-आत्मापुरुषविधः पुरुषाकारएवशिरःपद्मादितिःकिंचतःनेत्याह अस्ति
 द्वेतावदन्नरसमयस्यात्मनःपुरुषविधत्वंतस्यपुरुषविधत्वंअनुलक्ष्मीकृत्यायंप्राणमयोपिपुरुषविधः मूषानिषिक्त
 प्रतिमावत् एवंपूर्वस्यपुरुषविधतामनुत्रशेन्नरः पूर्णःकथंविधिः कथंपुनःपुरुषविधतास्येवपेक्षयासुच्यते त
 स्यप्राणमयस्यवायु विकारस्यप्राणेमुखनासिकानिःसरणेवृत्तिविशेषाशिरश्चकल्पते वचनात् सर्वत्रवचनादे
 वपद्मादिकल्पना मनोमानवृत्तिर्दक्षिणपद्मः अपानउत्तरपद्मः आकाशःआकाशास्थोवायुः वृत्तिविशेषःसमानाख्या
 यःस-आत्मेवात्माप्राणवृत्तधिकारात् मध्यस्तत्वादितराःपर्यंतवृत्तीरपेक्ष्यात्मा मध्यंरेषामंगानामात्मेतिदिप्रसिद्धंमध्य
 स्यात्तत्वं दृष्टिवीतदनिमानिनीदेवता-आध्यात्मिककस्यप्राणस्यधारयित्रीस्थितिहेतुत्वात्सैषापुरुषस्यापानमवष्टये
 तिश्रुत्यंतरात् अन्यथोदानवृत्तौर्ध्वगमनंगुरुत्वात्तनंवास्याछरीरस्य तस्मात्तद्विषयीपुच्छंप्रतिष्ठा तस्यपूर्वस्यान्नमय
 स्यएषशरीरः नमयेनवःशरीर-आत्माकः यएषप्राणमयइतिः तस्मादातस्मादित्याहकार्यमन्यत् अन्यइत्यादि

मनुइतिमंकल्याणकमंतःकरांतन्मयोमनोमयः सोयंप्राणमयस्यास्यंतर-आत्मा यजुरितिअनियताक्षरपादाव
 सानोमंत्रविशेषः तज्जातिवचनोयजुःशब्दस्तस्यशिरस्त्रप्राधान्यात् प्राधान्यं हिवागदोमंनिपात्योपकारात् यजुषादिद्विरी
 यतेत्वाहाकारदिना वाचिनिकीवाशिर-आदिकल्पना सर्वत्र एवंरुक् एवंसाम-आदेशोत्रबाह्येण आदेशमविशेषान्तिर्दि
 शति अथर्वणाअंगिरसाचदृष्टामंत्राबाह्येणचशान्तिपौष्टिकादिप्रतिष्ठाहेतुकर्मप्रधानत्वोत्पुच्छंप्रतिष्ठातस्यपूर्वस्यप्रा
 णमयस्याप-आत्माशरीरः शरीरप्राणमयेनवः शरीरःकःआपमनोमयः तस्मादातस्मादित्यादिपूर्ववत् अन्यइ
 त्यादि मनोमयोवेदात्मोक्तोवेदार्थविषयाबुद्धिर्निश्चयात्मिकाविज्ञानंतच्चाध्यवसायलक्षणंअंतःकरास्यधर्मस्तस्य
 नमयः निश्चयविज्ञानैःप्रमाणसरूपैर्निर्विर्वित-आत्माविज्ञानमयःप्रमाणविज्ञानपूर्वकोहियज्ञादिस्तायते यज्ञादिहे
 तुत्वंचवत्सति तदप्येषश्चोक्तो नवतिविज्ञानंयज्ञंतनुते इत्यादिश्लोकेन निश्चयविज्ञातवतोहिकर्तव्येष्वर्थेष्विपूर्वं
 अक्षोमयते सासर्वकर्तव्यानांप्राथम्यादिरितिशिरः कृतंशास्त्रार्थनिश्चिताबुद्धिःसत्यंतदर्थानुनवप्रयत्नः योगोयुक्तिः
 समाधानं आत्मेवात्मा तदात्मनोहियुक्तस्यसमाधानवतोंगातीवश्रुत्वाहीनितस्माद्योग-आत्माविज्ञानमयस्य महत्पुच्छं
 तिष्ठा महःमहत्त्वंप्रथमं महत्त्वंप्रथममिति श्रुत्यंतरात्पुच्छंप्रतिष्ठा कारणत्वात् कारणंदिकार्याणांप्रतिष्ठा
 यथावृत्तवीरुधांश्विषीसर्वबुद्धिविज्ञानानांचमहत्त्वंकारणं तेनतद्विज्ञानमयात्मनःप्रतिष्ठा तस्यपूर्वस्यमनोमय
 स्यात्माएषशरीरमनोमयेनवः शरीरःकःआपविज्ञानमयः तस्मादाइत्युक्तंकार्यं अन्नान्नमयादीनांकार्यात्मना
 अधिकारोन्मयदूप्रत्ययाच्च-आनंदमयोपिकायात्माविदितव्यः आनंदस्यविकार-आनंदमयः तस्यानंदमयस्यइ

दृष्ट्वादिदृशजं प्रियं शिरश्च शिरः प्राध्यामात् मोदति प्रियत्वात् निमित्तोदर्यः स एव च प्रकृत्योदर्यः प्रमोदः आनं
 दः सुखमाप्त्यन्तः आत्मा प्रियादीनां सुखावयवानां तेषु तस्यानुसृतत्वात् एवं चोक्तं मानस्यानंदमयस्यात्मनः विज्ञानाप
 ज्ञाया ब्रह्मपुच्छं प्रतिष्ठा यत्प्रकृतं सत्यज्ञानं दत्तज्ञाणं यत्प्रज्ञानं दत्तज्ञाणं प्रतिपत्त्यर्थं पंचात्तादि मयाः कोषा उपपत्त्याः
 यच्च तिस्रोऽन्तरं येन च ते सर्वे आत्मवंतस्तत्र ब्रह्मपुच्छं प्रतिष्ठा तदेव सर्वस्याविद्यापरिकल्पितस्य दत्तस्यावमाननूतमवे
 तं यत इति १७ उदरं ब्रह्मेति उदरं ब्रह्म वैश्वानरनूतेन ब्रह्मण्यधिष्ठितत्वादिति तावः शर्कराज्ञस्यापत्या निशर्कराज्ञा
 रूपयः उपासते चित्तयंति हृदयमुदराद्धीप्रदेशं पुंडरीकाक्षं ब्रह्मण उपलक्षितत्वाद्ब्रह्मैक्यामते केचन ब्रह्मणा
 पत्या निशर्कराण्यः ब्रह्मणा हेवेति ब्रह्माह एव इति परिच्छेदः तत्र ब्रह्मा ब्रह्मणीत्यर्थः दृशोऽनर्थको निपातः ता
 इत्यत्र दृशोऽपि तथा ताते इत्यर्थः ब्रह्माता इत्यनयत्र उच्यते उदरं दृशोऽपि दृशः उदरं दृशोऽपि दृशः पुनरपि
 उदरं दृशोऽपि दृशः तद्वत् ऊर्ध्वमुक्ता मृगशिरश्च यत्प्राश्रितवत् विशेषणं शिरसि हि चक्षुः श्रोत्रादीनि करणानि स्व
 स्थानेषु दृष्टव्यः क्षिप्रं दर्शनं श्रवणं दिव्यापारं कुर्वता स्ति इत्यर्थः शतमिति शतं चैकाग्र्यं कोत्तरं शतं नाड्यः हृदयस्य
 मांसपिंडस्य संबन्धिनः प्रधानं तोन वंति आनंदादेहनाडीनां विषयज्ञानागत यत्स्विर्यं विमर्षिण्य उर्ध्वगा आत्माना आनं
 वंति संसारगगनधारनृताः स्पष्टममत् १८ एक इति पूर्वत्रियात्मकना नेदं वारयति एक इति जाड्यमाशं क्वाह दे
 व इति आदित्यवद्योतनात्मकवैभवं तादृशं निशर्करा इति सर्वनूतेष्विति किमिति तर्हि सर्वे नीपलन्यते तत्राह

राम
 ८

गृह इति बुद्ध्यादिव्यरिच्छितत्वं यद्विन्ननत्रि सर्वमापीति तर्हि नोदनात्मत्वं स्यात्तस्माह सर्वनूतांतरमेति तर्हि तत्र त
 त्रकर्मफलसंबन्धित्वं स्यात्तस्माह कर्माध्यक्ष इति सर्वाधिष्ठानतमाह सर्वनूताधिवासः सर्वनूतेषु सत्तास्फुर्निप्रदत्तेन सं
 निधिर्वा अत्रोच्यते न केवलं कर्मणामेवाध्यक्षोऽपि तु तद्वतामुपीत्याह साह्यीति दशनिकर्तृत्वशंकावारयति चेता इति अदि
 तीयत्वं केवलत्वं धर्माधर्मादिराहित्यं चाह निर्गुण इति किं बहुनानिःशेषविशेषशून्य इत्यनुक्तमुच्चयार्थश्चकारः टीकायां
 स्वरुतायोनीरनुकरोतीत्यर्थक्यनमेतत् विरुतविग्रहस्तु स्वरुतामुयोनिषु अनुकृतिरनुकरणं यस्य स तथा १९ स य
 श्चायमिति गुहायां निहितः परममोक्षोऽस्ति आकाशादिवत्तममांतं कार्यं सृष्ट्वा तदेवानुविष्टः स य इति निर्दिश्यते कोशाव
 यं पुरुष इत्यपेक्षाया मुच्यते यः पर आनंदः श्रोत्रप्रमदो निर्दिष्टो यस्यैकदेशं ब्रह्मादीनि नूतानि सुखादीनि उपयंति स
 एवायं यश्चासावादित्य इति निर्दिश्यते साकः निन्न प्रदेशस्तद्वत्ताकाशकाशैकत्ववत् तत्त्वमसीति बुद्धी प्रिये त्यत्र माया
 तं यस्पदेव इति एते अस्यामुपनिषदिन गवतां चैतरेण कथिता उपरिष्ठा अर्थाः पदार्थाः प्रकाराते यथा वस्तु रंति ॥
 महात्मनो महा नुवस्य नान्मेति हियस्यात्तस्या ब्रह्मविद्यार्थे निर्दिष्टता गुरुविषयानि रुपा धितकिः कर्तव्येति निप्रा
 य इति स्पष्टममत् टीकायां कृतावतारमेति उन्नरक्षो कानि प्रायेण कृतावतारस्य शास्त्रप्रसिद्धस्यैव २० उरवग
 मेव यमिति येषां युक्तविशेषणं मूलनृसिंहमूढं सर्वेष्वपि मंतरिज्ञानाकब्रह्मलोकनिवासिनो महाचक्रोपासका
 श्रेति द्विविधा उपासका एव देवाः सर्वे संसारविजिगीषुत्वात् तस्या सत्त्वाच्च तेषामेव द्विविधोपासकानां विशेषणं इत्य
 माह मुमुक्षुवो ब्रह्मवादिनश्चेति ब्रह्मवादिनो ब्रह्मवदनशीला मुक्ता इत्यर्थः शीलार्थकं निप्रयोगात् आरगातं चेति

श्रेता
 का

नृसिंहसूदतापनीक्षितीयोपनिषदिनाम्यकृद्भिः श्रीमसंकराचार्यैरपीति चराष्टमाख्यानं नाप्येषीति तस्यंतिनस्यतजंन
 इति २१ तदनुपपत्त्यंशमिति आराममारमणंशमंनगरंस्त्रियमन्नायमित्यादिवासनारूपमाकीडनंअस्मात्तुन अनेन
 निर्मितमित्यर्थः तस्मात्मानंअसंतविविक्तं दृष्टिगोचरमापन्नमपिकश्चनकश्चिदपितपश्यतिअहोनामपहीनतालोकस्य
 तिलोकंप्रतिअनुरक्तोदंशयतिश्रुतिः असंतविविक्तंस्वयंजोतिरात्मास्वप्नेनेनवतीत्यर्थः विद्वकर्मामनुष्णाणांदि
 तमुपदिशति नतमिति तंयूयंतविद्वद्यनजानीम यइमाइमानिहूतानिजज्ञानजनयति अतोयुष्माकंतस्यचपुरु
 षस्यात्महंतंरं पुरुषोजनकोयूयंजन्ताः यदिनुतार्तमृतंममेनोपास्यथतदानसंसृष्टिः स्यादित्यभिप्रायः एवंप्रम
 हमुक्तापरोक्षमनियेनयेनदृष्टिनाह येचैतेनीहारेणाविद्ययाप्रावृताः अवगुंथिताः येचजत्याजस्यप्रवृत्ताः प्रत्यहोदे
 तुदृष्टंतेरात्मज्ञानजलैः प्रवृत्तास्त्वाकिंकाइत्यर्थः येवासुतपः तेषांतदेवांतरवन्तव येचउक्ताकाशासनः उक्ताक्यानांश
 सितारः यज्जानन्तेपुरुषंप्रतिचरंतिविचरंतिमंसरंतिइत्यर्थः पुरुषविदस्तुपुरुषाएवतवेतितीहारप्रावृतास्तनरकयायि
 नइतिशेषः २२ निवृतः आत्मावाइति यस्मादात्मप्रीतिमाधनवाहोणीअस्यत्रप्रीतिरात्मनिमुख्यातस्मादात्मावाअरेह
 हमइत्यादि वैइति अनर्थकोनिपातः अरेमैत्रेयि द्रष्टव्योदरंतिविषयमापादयितव्यः श्रोतव्यः पूर्वमाचार्यतः आ
 गमतश्च पश्चात्तमंतमस्तकृतिः ततोनिदिध्यासितव्यः निश्चयेनधातव्यः एवंहसौदृष्टोभवति २३ कइह यतोवाचइ
 ति आनंदंब्रह्मणोविद्वान्निनेतिकृतश्चनेतिमंत्रशेषः यतोयस्मान्निर्विकल्पात्तथोक्तलक्षणाद्व्यानंदाहतात्मनोवाचो
 निधनानि द्यादिसविकल्पवस्तुविषयावस्तुत्वसामान्यातनिर्विकल्पेऽप्येपिब्रह्मणिप्रत्ययोक्तनिःप्रकाशतायप्रयुज्य

राम
 ए

मानाअप्राप्याप्रकाशेवनिवर्तते ससामर्थ्यादीयंते मनइत्यप्रत्ययोविज्ञानंतच्चयत्रानिधातंप्रवृत्तंतत्रप्रवर्तते प्रकाशनाय
 ॥यत्रचविज्ञानंप्रवृत्तिः सयस्मात्सहैवबाह्यनमोरतिधानप्रत्यययोः प्रवृत्तिः सर्ववतस्माद्वत्प्रकाशनाय सर्वथाप्रयोक्तृनिः
 प्रयुज्यमानाअपिवासाचोयस्मादप्रत्ययविषयात्सहैवमनसाविज्ञानेनतनिवर्तते तद्वत्तणआनंदंविद्वान्ज्ञाननृक्ततश्चन
 निमिन्नान्निनेति निमित्तानामंतावात् परमात्मानोद्वेग्यत्वेकस्यंतरमुदाहरति कोअइति तस्मिन्वक्त्रापिसंसारमंडलेना
 स्तीत्याह कइहेति प्रवोचत् प्रावोचदित्यर्थः जगतःसृष्टिकर्तृत्वेनपरस्परत्वज्ञेयत्वमाशंक्यकूटस्थान्तोनसृष्टिर्जातिमाह
 कृतआयातेति नहीयंविविधामृष्टिरस्यस्मादुपपद्यते अन्यस्यवस्तुनोअनावादित्यर्थेह कृतइयंविमृष्टिरिति ननुहिर
 ण्यगर्भः समवर्तताग्रइत्यादिश्रुतिमिदहिरण्यगर्भादेः सकाशात्सृष्टिरुत्पत्त्येते तत्राहअर्वागिति योबात्माणंविदधु
 तिपूर्वमित्यादिश्रुतेः अथइत्यर्थेअथोराष्टः ननुपरस्मादस्यस्माच्चसृष्ट्यसंनवेकयमस्माः सुनिर्दिष्टाह कोवेहेति अती
 र्ववतीयेवसृष्टिप्रतीतिरित्यर्थः पूर्वमात्मानंघृतीतिआत्महनइत्युक्तं तत्कीदृशमात्मतत्त्वमित्युच्यते अनेजत एजनेस्वाव
 स्तानात्सकृतिस्तद्वर्तितंसर्वशाएकरूपमित्यर्थः एकंसर्वनूतेषुमनसः संकल्पलक्षणाकववृत्तरं कथमेतद्विरुद्धमुच्यतेइति
 चेत्तोपाधिकनिरुपाधिकासामितिबुभुः उपाधिस्यमनस्तदनुवर्तनाज्वीयस्त्वंचप्रसिद्धमेव इहदेहस्यस्यमनसोब्रह्मसो
 कादिहूरसंकल्पनंरूपमात्रादिति मनसिचब्रह्मलोकादीनृद्रुतंगलनिसतिप्रथमप्राप्तइवआत्मचेतस्यात्मास्तत्रगृ
 ह्यति अतोमनसोपिज्वीयइति एतदात्मतत्वंदेवाद्योतनात्सकत्वाच्चहुरादीनिशंदिद्याणिनामुवन्त तत्रहेतुः यस्मात्स
 नसोपिपूर्वमर्शतिपूर्वमेवगतंमोमवधापित्वात् ततआत्मतत्वेतिष्टनृस्थिरमपिधावतोद्रुतंगलतोऽन्यानात्मविलक्षणा
 तवागीः प्रियादीनअत्येतिअतीत्यगलतीव तिष्ठदित्यनेनइवार्थताप्रतीतेः तस्मिन्नात्मतत्वेसतिनित्यचैतन्यस्वभावमा
 तरिहेत्येयतीतिमातरिश्वावायुः सर्वप्राणानृक्किंयात्माकोअदाश्रयाणिकार्यकारणज्ञानानियमितानिचोतानिच

यस्य सतकं सर्वस्य जगतो विधायितुं समानरिश्वा अपः प्राणिनां चेवा लक्षणानि कर्माणि दधाति धारयति संपादयतीत्यर्थः
 : २४ जनिमसत एकविंशतीति षड्विंश्याणि षड्विंशयः षड्विंशयः सुसुंदुरंशरीरं चेति सदेवेति सदित्यस्तितामात्रं वस्तु
 ह्यनिर्विशेषं सर्वगतमेकं निरजनं नित्यं निरवयवं विज्ञानं यदवगम्यते वेदांते मस्तदेकमात्रं तत्रात्म्या पन्नमित्यर्थः ॥
 देनामरूपविकृतं जगत् हे सौम्यसाधोश्चेतकेनो अयेन गदुत्यनेः प्राक् आसीत् बभूव अनेनामदादः परिश्रुतः ब्रह्मेवेति
 यो हि मुक्तावस्थमिव निर्विशेषमद्वैतमुमुक्षुः स चिद्रूपमितिः सत्तावमात्मानं पश्यति स यपद्यपि देहवानिवलस्यते तथापि देह
 वब्रह्मेवमनुशरीरपातोन्नरकालंब्रह्मोप्येति अनेन असतो ब्रह्मत्वस्योत्पत्तिमत एकविंशतिविधः स्वस्य निवृत्त्यात्मको
 मोक्ष इति पक्षद्वयं परिश्रुतं आद्ये ब्रह्मेवमन्त्रित्यनेनाज्ञानरूपावरणं गमात्रस्य स्वीकारात् द्वितीये ब्रह्माप्येति इत्यनेन
 मोक्षस्य सत्तावरूपतां गीकारात् प्रीमांसकमतं परिहरति अतीशयेति अतीशामाया तया शोचति संतप्यते सुखमानो जे
 केरनर्थप्रकारैरविवेकवती चिन्तामापद्यमान इति शोकमोहाद्येदेः कर्मफलत्वेन तस्य सत्यतानुपपत्तेः किंच अविद्यायामुन
 रे मध्ये कर्मानां अविवेकप्रायाः स्वयंवयमेव धीराधीमंतः पंडिता इति मत्माना जगद्वेगाद्यनेकानर्थव्रातैर्हस्यमानाः परियं
 तिनमंति अंधेनैवाचक्षुषे वनीयमानाः प्रहर्षनिमार्गाः चक्षुरद्विता यथा लोके कंटकावैद्यैः पतंति तद्वदिति च कर्मफलनि
 हैवेति नावः इहानीनानात्मपक्षं परिहरति एकमेवेति एकमिति सजातीयं चेतनं वस्तु तं अद्वितीयमिति विज्ञातीय
 मचेनं द्रव्यं तरे एव करिणस्वगतं गुणादिकं च प्रतिषिध्यते ननेकस्य कथमनेकत्वप्रतिज्ञा स इत्यत आह एकधेति एकए
 व इति पदत्रयेण सजातीयविज्ञातीयत्वगतस्य न्यः ज्ञेते ज्ञेते सर्वेषु अवस्थितः विविधं अवस्थितः अवस्थानं प्राप्तः एकधा
 स्वप्रकाशचिरात्मना बहुधा चानेकशरीरादिप्रकारेणापि एवकारस्त्वेकधेत्यनेन संबध्यते एकधैवमनुबहुधापि दृश्यते इ
 तियोजना यथा एव इत्यर्थ उपाधेरैकत्वेन एकधैवबहुधाधैवबहुत्वेन बहुधैवदृश्यते ॥ इति योजनीयं ॥ तत्र दृष्टांतमाह ॥
 ज्ञातात्मानं ज्ञेतेनैव अवस्थितः एकधा बहुधा चैव दृश्यते जलचंद्रवदिति सकलाश्रुतिः एकएवही ॥ ३ ॥

राम
२०

यथा बहुयोजनमापके जलरूदे वै प्रतिविंबितं चंद्र एकधा दृश्यते शरावादिषु प्रतिविंबितं बहुधा धेति तद्वत् एतावता सांख्या
 हिमतं स्पष्टमेव निरुक्तं २५ सद्विवमनः असत इति असतो आकृतात् अधिअधिकं समष्टिरूपं मनोऽसृजत कर्मकर्तृ
 यं यं प्रयोगः अनायासेन सृजमानता तस्य मच्छदित्यर्थः यथा असदा इह मय आसीदिति कृतेरसतो ब्रह्मणो निमित्ता
 न्नवियते धीर्यस्मादित्यधिअज्ञानमेवा सृजत मनोरूपेण विवर्धितमच्छदित्यर्थः अतस्त्वतोऽन्यथा नावो विवर्तः अत्रापंचीकृत
 तपंचमहाज्ञातात्मकं हेरणपगर्तं तत्त्वमनः प्रधानसमष्टिर्लिङ्गशरीरोपाधित्वात्मन इत्युच्यते तच्च मनः प्रज्ञापति सूक्ष्मशरी
 रोपाधिविराजं वैश्वानरनामधेयं असृजत उन्नयनापि आत्मते पदे अंतं तस्माद्यदि देहं परिदृश्यमानं किंच किंच न त
 दिदे मनस्येव मनोनावापन्ने अवाकृते एव परमं यथा स्यात्तथा प्रतिष्ठितं प्रकर्षेण स्थितमित्यर्थः २६ तव परिसंज्ञान
 मिति बुद्धीप्रिये न व्याख्यातं नेह नास्ति किंच नेत्यस्मात् पूर्वमनसैवानुदृष्टं नेह नास्ति किंच नेति मनसैव परमा
 त्मज्ञानसंस्कृतेन मनसैव ननु ब्रह्मरुदिना अनुतिरंतरं दृष्टं दर्शनविषयं कर्तव्यं न इह दर्शनविषये ब्रह्मणि नानास्ति किं
 चिदपि मृशोरिति अमतिना नानात्वेना नत्वमधारे पयति अविद्यासममरणाय रणं प्राप्नोति को सौ ग्रहणानेव पश्यति ॥
 अविद्योरोपणमतिरेकेणानास्ति परमार्थतो द्वितीयमित्यर्थः तस्य प्राणरूपस्य श्वररूपस्य विभूतमिति धिया
 इह मारम्यते तस्य प्राणमयस्य वागिन्द्रियमेव तं निरिवतंति रज्जुः तत्संयुक्तानि नामानि अतिधनानि नामानीव रामानि
 इह जगद्दृष्टं यत्तत् तस्य प्राणस्य वाचा तं त्वानामतिर्हमस्मान्तीयः सर्वप्रशेषं सितं वदं अतिधेयस्यानिधानप्रकाशत्वादिति
 नावः देहांत इति यद्देहं तावत्तुमपेक्षते सर्वे धर्म्यं देहानि यत्र कुत्रापि म्रियेति देहांते देवः परमं ब्रह्म तारकं वाच
 ह्येनामृती नृत्वा सोऽमृतं गच्छतीति नृमिह पूर्वतापनीयप्रथमोपनिषत्प्रकृतिरियं अस्मार्थः यत्तु पासक इह सो
 के उक्तं चेण स्मात्तुमपेक्षते तस्मै सर्वे धर्म्यं देहानि देहांते देवः श्रीनृसिंहः परं ब्रह्मतारकं वाच ह्ये कामिनं प्रकृत्य दे

हांतविशेषणोपादानात् कामित्वेन प्रागनधिकाराच्चनिकामप्यावर्गपिदेवः परं ब्रह्मतारकं प्रचक्षंसां गप्रणवेनमा
 र्मातंकथयति येन प्रणवेन आरम्भातेनामृतीत्वा मश्रीत्रा अमृतं केवल्यं च प्राप्नोति यमिति पूर्वनायमात्मा प्रवृ
 तेन लभ्यते मध्यान् बहुनाश्रुतेनेत्कं इहानीकेन तर्हि जन्मते इत्याकांक्षाया मिदमुच्यते यमेव परमात्मानं एष वि
 दान् एते प्राप्नुमिच्छन्ति तेन वरुणैवेव परमात्मा लभ्यते साधनान्तरात् तस्य नित्यलभ्यत्वावत्वात् यद्वा यमेव विद्वंसं
 एष परमात्मा दृष्टुं प्राप्नुमिच्छन्ति आत्मसात्कुर्वन्तीत्यर्थः तेनेष इत्यादि पूर्ववत् यस्मिन् देव इति स्वकृतपुरेष्ठित्व
 आरम्भातं २७ त्वमकरणः अपाणीति निर्विशेषत्वात् पाणिपादस्य न विद्यते तथापि जवनो गृहीता च ज्ञाता ज्ञातसा
 हित्वेन तत्र तत्र गच्छतीवतातीति जवनः ईश्वरसन्नायतिरेकेण सर्वस्य सत्त्वात्वात्साविद्या कल्पितस्य सन्नाप्रदत्वेन स
 खानेदेन ग्राहकत्वाद्गृहीता च इतरकर्मैर्द्विधाणामप्युपलक्षणमेतत् परमत्त्वचक्षुः स्वयंचक्षुःश्रुत्योपि चक्षुस्तद्वर्ति
 द्विषयात्स्वरूपा तु न वेन पश्यति एवं स शृणोत्यकर्ण इमेन द्वाभ्यं इतरैर्द्विधाणामप्युपलक्षणमेतत् किं बहुना सर्व
 त्वेवेद्यं स परमात्मा वेदनाहं जडतद्विशेषरूपं सर्वस्वसंनिधिमात्रेण जानाति ग्राहकत्वेन प्रसिद्धानां चक्षुरादीनामपि ग्राह
 क ईश्वरश्चेत्यस्याप्यन्यस्याप्यन्य इत्यनवस्थायादिसांशक्याह न च तस्मात्तिवेत्तेति ह्यपत्वेन जडानां चक्षुरादीनां ग्राह
 कमापेक्षत्वेपि स्वप्रकाशविदेकरसस्य साक्षिण ईश्वरस्य ग्राहकांतरानपेक्षेति तावः जीवेति जीषाजीत्या वातो वायुः
 पवते वातीत्यर्थः अस्यामृचि यद्यपि ह्यंचानामेवैषां ग्रहणं तथापि वरादिभ्यो न सर्वेषां ब्रह्मादीनामपि ग्रहणं बो
 धं २८ स्थिरचर आत्मातिरिक्तं वस्तु तरेणास्तीत्येकं दृष्टान्तः तत्र यथेति यथाचैकरूपादेकस्मादग्नेः ह्युद्गः
 अल्पप्रमाणः विष्कलिगा अग्निकणा विविधं न नावावच्छरन्ति उविष्टंति अयं दृष्टान्तः कारकनेहात्तावैपि प्र

राम
 ११

वृत्तिर्हरयति प्राक्प्रवृत्तेश्च सजावत एकत्वं एवमस्मादात्मनः विज्ञानमयस्य प्राक्प्रतिबोधाद्यत्वरूपं तस्मादित्यर्थः
 प्राणा इन्द्रियाणि लोकाः कर्मफलानि देवा इन्द्रियाणां लोकानां चाधिष्ठातारो ग्राह्यः नृत्तानि ब्रह्मादिस्थावरान्तानि आ
 त्मान उपाधिसंपर्कजनितविशेषप्रतिबुधमानात्मान इति टीकायां ज्ञात्वालिंगिता इति ज्ञातिसंस्कारेणेत्यर्थः ईदृ
 यैवेति सिद्ध्यात्मिकायेत्यर्थः असदेति असदिति आकृतनामरूपध्विपरीतमविकृतं ब्रह्मोच्यते न पुनरस्य तमे
 वासत् नश्यतः सज्जन्तास्ति इदमिति नामरूपविशेषतद्वाकृतं जगत् अग्रे पूर्वब्रह्मैव यच्छब्दवाच्यमासीत्ततो
 सतो वै संप्रविनक्तनामरूपविशेषमजायतीत्यन्त आदिशब्देन तदात्मानस्वयमकुरुतेत्यादिगृह्यते २९ अपरि
 मिताः संसरन्तो न जन्तीत्येकमित्यत्र ससारणो नाशयेत्येताकांक्षालभ्यत्वात् न लिखितमिति बोध्यं एकैकांशस्य बध
 मोक्षोऽप्यपि तां मवशिष्यनिर्मोक्षप्रसंगस्य सिद्धान्तमाह ईश्वरस्येति समष्ट्युपाधेरखंडतत्त्वस्येश्वरत्वान्न स्य च विद्या
 शक्तिप्रधानत्वादिति तावः यस्यामतमिति यस्य ब्रह्मविदोऽमतमविज्ञातं अविदितं ब्रह्ममेति मतं अनिप्रायेनि
 श्रयस्तस्य मतं ज्ञातं सम्यग्ब्रह्मेत्यनिप्रायः यस्य पुनर्मतं ज्ञातं ब्रह्मया मया ब्रह्मेति निश्चयोनवेदेव सः अतएवा
 विज्ञातममतमविदितमेव ब्रह्म विज्ञातं सम्यग्ब्रह्म विज्ञातं तामिस्यः विज्ञातं विदितं ब्रह्मा विज्ञातं तामिस्यः असम्पारदर्शितां
 इन्द्रियमनोबुद्धिष्वेवात्मदर्शितामित्यर्थः अवचनेनेति वेदांतशास्त्रमधीत्यगुरुकलादागतं तनयं पिता पृष्ट्वा
 न प्रत्यगुक्तं ज्ञातवान् वेति तस्योत्तरं अवचनेनेति अवशिष्टप्रत्यगुक्तप्रवृत्तिहेतुजानिगुणादेरनावाङ्
 मवित्प्रधानतकमुखकांक्षादिना तदनित्यं कृत्वा अवचनेन प्रोवाच प्रत्यगुक्तमयानुवृत्तमिति सूचितवानित्यर्थः
 सपिता ॥ इति प्रसिद्धा तूष्णीवचनं ब्रह्मात्मतत्त्वमयं ज्ञातवानिति निश्चयं जगामेत्यर्थः यहीति यहिकदाचित्

ममेवेदेतिमुष्टवेदहं ब्रमेति दत्तमत्यमेवापित्वेवेच्छजानीये यास्पब्रह्मणोरूपमितिपूर्वेणैवसंबंधः न के
 वलमध्यामोपाधिपरिच्छिन्नस्यास्पब्रह्मणोरूपमत्यवेत्तयदप्यधिदैवतोपाधिपरिच्छिन्नस्यास्पब्रह्मणोरूपं देवेषु
 तदपित्वेदत्तमत्यमेववेत्तेतिमन्मेहं यन्निरुपाधिभूमाख्यब्रह्मनतत्सुवेद्यमित्यभिप्रायः ३० न घटत उपाधि
 जन्मनिवेत्तत्रउपाधिजन्मनोपनादिप्रवाहोध्यः अस्याहारोपस्यतादवस्मात् परस्परार्थस्तमिति अविद्यारो
 पितं तेनकारणोपाधिनाजीवेनकार्योपाधयोजीवाजायंते इत्येतदायाति अज्ञामेकामिति न जायतेइत्यज्ञांमूल
 प्रकृतित्वात् तेजोऽब्रह्मानिलोहितशुक्लरुक्मवर्णानिमृष्टातत्रद्रूपत्वा लोहितशुक्लरुक्मरजआद्यात्मिकत्वाद्वा
 मरूपारजआद्यात्मिका अज्ञोजन्मादिरहितः एकः क्षेत्रज्ञः हियस्मात् शब्दादिविषयत्वावापन्नोप्रकृतिजुषमाणः
 सेवमाणः अतोनुशेतेनिरंतरंमुच्यति जहात्येतां जहातिनाशयति अधर्मत्यज्यजतीतिवत् समग्रानेनकिंवा
 त्रतयाबाधते एतांमायां तुक्तनोर्गोनुक्तः संसारयोगोयथासातथातां अन्यःपरमात्मा तस्मादिति आकाशाद्वा
 युर्वायोरग्निरग्नेरपःअन्नः पृथिवीपृथिव्यार्जपथयः र्जपथीसोऽन्नः नानासुरुषशक्तिशेषः यद्ब्रह्मादौब्राह्मणे
 सूत्रितंतस्मात् यच्चसत्यंज्ञानमनंतंब्रह्मेत्यनंतरमेवलक्षितमेतस्माद्ब्रह्मणश्चात्मनः आत्मशब्दाच्चात् तत्सत्यं स
 आत्मेतिश्रुतंतरात् अणोन्नोदेतोरूपेणारिणतात्पुरुषः शिरःपाण्णयाकृतिमानिति स्पष्टममत् सोऽकामयतेत्यादि
 श्रुतिचतुष्टयंअधस्ताद्याख्याते अवीनाशीति सहेवाचनवाच्येअहंमोहंब्रवीमि अविनाशीवा अरेअयमात्माअनु
 छिन्निधमिति संपूर्णश्रुतिः सयाजवल्क्यः हृदयनर्थकोनिपातः वेतिश्रितंअरेमैत्रेयी मोहंमोहनंवतकमिसर्थ
 विनाशोऽतस्मद्वाववानविनाशी वैप्रसिद्धो अरेइत्यस्यआह्निरबधनायप अयंप्रकृतआत्माअनुछिन्निधमिति

राम
 १२

छिन्निरुद्धेहः धर्मोऽस्येतिउच्छिन्निधर्मा नठछिन्निधर्माअनुछिन्निधर्मा विकारलक्षणउच्छेदलक्षणोवाऽस्योनास्यविद्यत
 इत्यर्थः यथेति यदुल्लसिअहमहविसृतिरसंप्रयत्नविदुः सत्संपन्नास्यइतिशृणु तत्रहृष्टांतं यथाजोकेसोम्यसाधोम
 धुक्तोयधुमहिकाः सुधुनिनिष्ठेतिनिष्पादयंति नानासयानानानागतीनानानादिकालानांवक्ष्याणोरसानसमव
 हारंसमवेक्ष्यएकताएकतावेगमयंति मधुत्वमापादयंति तेरसाययामधुत्वेनैकतांगताः तत्रमधुनिविवेकं
 नतत्ते इत्यादिकसौपचारिकोक्तिः सतिसंप्रयसुप्रसकालेमरणप्रलययोश्च संदमानागुंस्यः समुद्रेसमुद्रं
 प्राप्यअस्तमदर्शनं परादृशगसूवेक्तात्यरंदिमंयथोक्तलक्षणं उज्जानार्थममत् ३१ नृषुतव परीक्ष्यति सर्वं
 पुत्रचूतेषुअहमस्मिन्तानिचसर्वाणिमयिमंतीनिपरिज्ञायसर्वाणिनूतानिअवमेत्येतदिसवधार्यविज्ञायलोका
 न्परिज्ञायचसर्वाः प्रदिशोदिशश्चउपस्थायचप्रथमज्ञावाचेत्रयीलक्षणं कृतस्यश्रीविलोमनिशाआत्मानंस्वरु
 पंअनिसंबिवेश आश्रितवान् ३२ विजिततद्विज्ञानार्थमिति अस्पपूर्वाहंपरीक्षालोकान्कर्मचितान्ब्राह्मणो
 निर्वेदमायात् नास्मकृतःकुरुतेनेति परीक्षयदेतद्वेदादिपरविद्याविषययस्यानाविकविद्याविषयसाभा
 नाविकाविद्याकौमरोपवसुरुषानष्टेयंतदनुष्ठानकार्यनूताश्चल्लोकादक्षिणोत्तरमार्गलिङ्गणः येचविहिता
 करणप्रतिषेधानिक्रमदोषसाध्यानरकतिअर्केप्रेतलक्षणस्तावेतान्परीक्ष्यप्रसह्यानुमातागमैःसर्वतोयाथा
 त्येनावधार्य सोकानसंसारगतिनूतान्अमकाद्यानूतावरंतान् आकृतामाकृतलक्षणान्बीजांकुरवदितरोस
 विनिमित्तानूनेकशतसहस्रसंकुलान्कदलीगर्भवदसारान्मायामरीच्युदकगंधर्वनगरस्वनजलबुद्बुदफे
 नसमानप्रतिक्षणं प्रधंसवतः पृष्टतः कृत्वाब्राह्मणोनिर्वेदमायात् वैराग्यं कुर्यात् ब्राह्मणपूर्वग्रहणं ब्रह्मविद्या

धीकारीषु प्राधान्यात् वैराग्यप्रकारं दर्शयति इह संसारेनास्तिकश्चिदपि कृतः परार्थः अतः किं कृतेन कर्मणि आया
सद्वृत्तेनेत्येवं निर्विण्णो विद्वज्जनप्राप्यं नित्यं पदं यत्र विज्ञानार्थं विशेषेणाधिगमार्थं स निर्विण्णो ब्राह्मणो गुरुमेवा
चार्यं शर्ममादिसंपन्नं अनिगृहेत् शास्त्रोपि स्नातं ये एतानां तेषां न कुर्यात् इत्येतद्गुरुमेवेत्यवधारणफलं
समिप्याणिः गृहीतकाष्ठानारहस्तः श्रोत्रियश्च यनश्रुतार्थः संपन्नं ब्रह्मनिष्ठं हितासर्वाणि कर्मणि केवलेऽद्ये
ब्रह्मणि निष्ठा यस्य सोऽयं ब्रह्मनिष्ठस्तं कश्चित्केनचिद्ब्रह्मविद्दर्शितवत्त्वज्ञानमार्गो विरक्तः स न सुखी स्यान्नान्यये
साह आचार्यवानिति स्पष्टं नैषेति आत्मनि नृत्यन्नायेयमागमप्रतिपाद्यात्ममतिर्नैषातर्केण स्वबुद्ध्या न ह न
मात्रेणानापनेयानापनेतमानहंतव्या किंतु सैयं मतिरन्येनैवागमातिज्ञेनाचार्येण प्रोक्ता सती सुज्ञानाय न वति
हे प्रेष्ट प्रियतमेति नाचिकेतसंप्रतियमस्य संबोधनं गुरुणोपदेशितस्य गुरुपदेशप्रज्ञावेन न किमहात्मा वगतेषां सु
खानुभूतिस्तस्यासत्यां सत एव मनो निश्चलं न वति ततो वतारिकोक्ता नावप्ययि पूर्वोक्तानुवृत्तिः स्वत एव प्रवर्तत इति
नाव ३३ सजन परीक्षेति विज्ञिते तत्र आख्यातं यदेति यदायस्मिन्काले सर्वकामाः कामयितव्या विषयाः येऽस्य
विदुषो ज्ञानात्प्राक् हृदि बुद्धौ श्रिताः वासनारूपेण प्रविष्टाः बुद्धिर्हिकामाया श्रयोनिः नात्मा कामः संकल्पो विचिकि
क्षाश्च आश्रयादतिरुद्धाः कीर्तिरित्येतत्सर्वमन एवेति श्रुत्यंतराश्च अथ तदा मर्त्यः प्राक् प्रबोधासीत् संबोधानर
कालेऽविद्याकामकर्मलक्षणस्य मृत्योर्विनाशात् गमनानुपपत्तेरत्र इहैव प्रदीपनिर्वाणवत् सर्वबंधनोपशमात्
ब्रह्मसमश्रुते ब्रह्मैव च वतीत्यर्थः एतस्मैवेति॥ सद्यो मुनुष्याणां राक्षः समुद्यो न वस्यन्नेषामधिपतिः सर्वैर्मानुष्यैर्केनो

राम
१३

नेः संपन्नतमः समनुष्णाणां परमश्चानंदोऽय्येशतं मनुष्माणामानंदः स एकः पितृलोकश्चानंदोऽय्येशतं पितृणां त्रि
तलोकानामानंदः स एकः प्रजापतिलोकश्चानंदोऽय्येशतं प्रजापतिलोकश्चानंदः स एको ब्रह्मश्चानंदोऽय्येशतं परम
श्चानंदः एषोऽस्य परमश्चानंदः एतस्मैवानंदस्यान्यानि नूतानि मात्रा मुपजीवतीति संपूर्णश्रुतिः अथोपि स्पष्ट एव ३४
मत इह आम्नायस्य क्रियार्थत्वात् नार्थक्यमत इह यानि मिति तस्मात्प्रादुर्भूतस्य मुच्यते इति सूत्रशेषः पूर्वपदासूत्रमिदं अस्मा
र्थः चोदनालक्षणोऽर्थधर्म इत्युक्तमात्रं तस्मात्तानुपदेश इति मध्ये मध्ये परामर्शानि तद्वृत्तानां क्रियार्थेन समाप्ता यद्
रूपसंहराच्च आम्नायस्य क्रियार्थत्वं प्रवर्तते ततश्चायमर्थः आम्नायास्य वेदस्य क्रियार्थत्वात् यज्ञादिक्रियापरत्वात्
अतद्वर्णनां अक्रियायानां सोरोदीत तदुपस्य रुद्रं प्रजापतिरात्मनो वपासुदस्विदत् देवा वै देवजै यजन मध्यवसाय
दिशो न प्रजानन् इत्येवमादिना मानर्थक्यधर्मरूपार्थप्रतिपादकत्वात् तस्मादेवंजातीयकं वाक्यजातमिति स्पष्टं
अते धर्मधर्मप्रमितिरूपनित्यकार्यकर्तृत्वानावात् अतिसमिव न पुनरनित्यमेव अपौरुषेयत्वेन तन्निरासात् एवमा
दिवाक्यानामप्रयोजनं तद्वृत्तानां क्रियार्थेन समाप्ता यति अर्थस्य तन्निमित्तत्वादिति सूत्रशेषः सिद्धांतसूत्रमिदं अस्मा
र्यः तेषु पदार्थेषु रोदनवपोत्वात्तादिषु नूतानां वर्तमानानां पदानां सोरोदीत वपासुदस्विदत्सादीनां क्रियार्थेन
पहनयजेतेत्यादिना समाप्तायः समुच्चारणसंबंध इत्यर्थः कुत अर्थस्य परार्थस्य तन्निमित्तत्वात् कार्यप्रत्ययनिमित्तत्वा
त् तानि परानि तावत्सार्थानि दधति पश्चात्ते परार्था आकांक्षायोग्यतासंनिधिवशात् वाक्यार्थमवगमयंति तच्चैवावृता वा
क्यार्थसाक्षात् पदानामेव परार्थप्रतिपादनावांतरा अपारब्धतां वाक्यार्थनिमित्तत्वात् पाकेन जलेन वाकाशानां परार्थप्रति
पादनमिति नृपादेरनिधानात् अत आकांक्षादिमहिम्ना रोदनादिवाक्यानां यथा कथं चिद्विधे कवाक्यत्वे कल्पनिये

येयथाक्रियायां तथा तथा विधावन्नुक्तथान्यैरपि यथाशक्ति आदेशेन क्रियाकर्तृमैसर्गः कल्पत इति एतेन सादृशत्वार्थः
यत्तांगान्तोयः कर्त्ता यजमानस्तस्य प्रतिपादनं तत्त्वमसादिवाक्येरीश्वरात्तेनैतन्मन्त्रत्वेन निरूपणं उपनिषद्भिर्ज्ञमानं
ऋषतेन उन्निर्विशेषब्रह्म प्रतिपाद्यत इति नावः नैराकांक्षं सार्थकत्वं सर्वत्रेति आत्मविज्ञानादस्य च संसाध्यात्मज्ञानं
विदाय विज्ञानं यत्किंचिन्नातजातं संस्कारत्वेन वा सनात्वेन गम्यते परांगं च गम्यत इत्यर्थः मूलेन तथोक्तयुगिति उक्ता
माधुपादानकारणासांसदविद्यायां युनक्तीति उक्तयद्युक्ततथाशेषोपार्थं ननु तययुगपि इदं जगन्नमदिति योजनीयं
अयं नावः तयोक्तयोरुपादानत्वं परस्परार्थत्वेनैव वक्तव्यं अधस्तस्य च मिथ्यात्वे सर्ववादिषी सिद्धमेव साध्याधिका
धस्तं शस्यवाधेपि निरुपाधिकान्धस्त्याधिष्ठानतत्त्वमसतो बाधा नश्यत्वात्प्रसंग इति विरुद्धो हेतुरिति साध्यवि
पर्ययमासो हेतुर्विरुद्धः तद्यथा विश्वं सदति न संततस्य नत्वात् कनकादुत्पन्नकनकात्तिन्नकुंडलवदिति श्रुत्युक्ते
साध्यमदति न विपरीतसदति न त्वमासः सत इत्यत्र हेतुः सत इत्युपादानकारकवाचकपंचम्यतपदेन सत उच्यते
स्य विश्वस्य सतः सकाशाद्देवप्रसायनादित्यर्थः नेदं प्रतिषेधमशति अपादाननिर्देशो तज्ज्ञानाभेदप्रतीतिर्नैदं प्रतिषे
धस्य विशेषिनी जेराभावज्ञानस्य प्रतियोगिने दज्ञानाधीनत्वादिति नावः अनेकांतिकत्वेनेति सम्यक्निचारो हेतुरनेकांतिक
ः सन्निविधः साधारणः साधारणः अनुपसंहारी च तत्र पक्षसपक्षविपक्षद्वित्रिरसाधारणस्तमाह यन्निचरति कचेति ॥
विश्वं न सतो विन्नं सत उच्यते नत्वात् यथा कनकात्पन्नं कुंडलं न कनकात्तिन्नं सादिषु च विद्यते तत्र पुत्रादीनां विपक्षत्वं सद्रूप
कारणनेराभावतत्त्वणस्य साध्यस्य तज्ज्ञानावनिश्चयात् निश्चिन्त्येतासाध्याभाववान्धमाविपक्ष इति ननु एतदिति एवं विश्वं
सत सद्रुपादानत्वात् घटवदित्युक्ते सद्रुपादानत्वं हेतुः पक्षविश्वस्मिन् सपक्षो घटे विपक्षे फणित्तिच विद्यते तत्र

५

राम
१४

फणित्तिच विपक्षत्वं सत्त्वतत्त्वणस्य साध्यस्य तज्ज्ञानावनिश्चयादिति सद्रुपादानत्वमसिद्धमिति विगतेनानिश्चिती हेतुरसिद्धः ॥
सन्निविधः आश्रयासिद्धः स्वरूपासिद्ध्याप्यत्वासिद्धयेति तत्र स्वरूपासिद्धमाह एवं नूनमनवस्तुस्यत्वमिति विश्वं सत सद्रुपा
दानत्वात् घटवदित्युक्तं अविद्यायुक्तस्य सत उपादानत्वात् अविद्यायुक्तत्वविशेषणस्यासत्त्वेन पुरुषसत्त्वावेपि दंडात्तावेदंडी
नास्तीति तत्र विशेषणानावरुत विशेष्यात्वावेन सतोप्यसत्त्वात् सद्रुपादानत्वं स्वरूपासिद्धो हेतुरिति अर्थक्रियेति अर्थः
प्रयोजनं उदकहरणादिस्य क्रिया निवहिसत्कारित्वं दृष्टादेस्ते सादित्यर्थः कूटकार्षापणोति कूटः कपटः कसित इ
त्यर्थः कार्षापणं ताम्रकर्षः कर्षप्रमाणं ताम्रिकमुद्रेत्यर्थः कूटश्चासौ कार्षापणं च कूटकार्षापणः कास्त्रायसादिनिर्मितामु
द्रा ऊषधीविशेषरसेन किंचित्ताम्रमिश्रणेन वारकीकृत्य कार्षिकः ताम्रमुद्रात्वेन स्थापितः कूटकार्षापण इत्युच्यते इति
बहवः कार्षापण उक्तो मरसिद्धेन कार्षापणः कार्षिकः स्यात्कार्षिकताधिके पण इति वस्तुतस्तथोदशपणी कार्षापणः ॥
पणोः शीतिकपट्टिकाः तथाहि सुवर्णताम्रादेः शास्त्रीयः पंचरुद्रलोमाषः रजतस्य विकृष्टलः तथा च मनुः विकृष्टले स
मृध्ने विज्ञेयोरुपा माष इति इहोः षोडशमाषकैर्ये रजतकर्षस्तकृत आपणोच्यवहारः कार्षापणः शास्त्रीयव्यवहारे
च रजतकृष्टलाया दशगंडा मूलं गंडाच कपट्टिके चतुष्टयं दान्तिशतान्तरात्तानी रजतकर्ष उच्यते तन्मूलं षोडशकपट्टिके
पणः अतस्तत्रैव षोडशैर्योक्तलादिषु सर्वत्र कार्षापणं शास्त्रीयैः प्रयुज्यते ननु कार्षिकतामे अतो मरसिद्धेतामुपल
तत्वात् इत्युक्तं कार्षापणः कार्षिकः स्यादिति कर्षरुतत्वात् अन्येषादिमिति हीर्षः उरत्र कर्षस्यायमिति अध्यात्मादित्वा त
दुक्तं ताम्रिके कार्षिकपण इति पंचरुद्रालारस्य ताम्रकषोः शीतिरक्रिको नवति पूर्व्वं हितीति रक्रिकायाः कपट्टिको म
ल्य इत्यशीतिकपट्टिकाः पण इत्युच्यते एवं हि स्थिते कुनविशान् नत्रिशदिका र्षापणेषु व्यवहर्तुं संख्यान्त्र मकारयि
त्वा विंशति त्रिशदिसंख्यां संपादयन्ति धूर्तविणिजः समवहर्तुं त्रम कसितः कार्षापणः कूटकार्षापण इत्युच्यते

त्र

अधस्यत इति न देहवार्तिकस्यायमनिश्रयः किंचिदुपमुपायात्तदुपेतदुपकल्पना आरोपः तदुपस्यत्वेवंविधमिति
निरूपणासंनवात्तत्वाकल्पना गौणप्रयोगमिच्छायां चानिरेव्यारोपो वाच्यः अथानिरूप्यतात्मनोः सद्रूपयतया तदुपस्य
धमात्मनो गौणशब्दप्रयोक्तुर्बोध्यतवानि प्रेतत्वात्तस्मिन् आरोपोपपत्तिरित्यर्थः एतदेव व्यतिरिक्तमुखेन न गार्हपत्येन विवृ
तंप्रज्ञातोगुणरूपं सत्ताचसद्भावोयस्येति विग्रहः अधस्येत अधारोप्ये अधारोपविषयो न वेन वेमर्थः अधपरंप
रयेति केनचिदंधेन कदाचित्कुतश्चिदुपस्यतः सकाशात् मिशाचवर्णनं श्रुतं ततः कदाचिमहादिकृतवृत्तशाखाचाल
नादिनितराष्ट्रनिशाम्य पूर्वसंस्कारवशात् मिशाचस्मरणेन संज्ञातवेपथुना तेन तस्मिन् द्योपि शाचं कल्प्यं पिता कंचिदंध
प्रसुकं इह द्योपि शाचः प्रतिवसतीतेनांधेनाप्यन्यमंधं प्रति तेन चान्यं प्रतीत्येव मंधपरंपरया च मकल्पित पिशाच प्रतीतो
मिथायां कश्चिद्विद्वानचक्षुष्मात्कस्माच्चिदंधातश्च ता एव तिलया कस्मात् श्रुतमेतिसाधो धोवदति अमुकस्मादंधात्तेन कु
तः श्रुतमिति उक्तेनेनाप्यमुकस्मादंधादिसंधपरंपरामेवोपदिशति ततश्च सविधानिश्चिनोति अधपरंपराप्राप्तत्वाद्
तात्त्विकीयं पिशाचकल्पनेत्ययमंधपरंपरामा य इति अप्रयोजको हेतुरिति हेतुक्रिया अर्थकारित्वादित्यप्यप्रयो
जकः सोपाधिकः सचासिद्धिरूपो व्याप्यत्वा सिद्धिरूपः तद्वद्वाणमुक्तमाचार्यैः समासमाविनाचावाचैकत्रस्तो यहातदा स
मेन यद्विनाचासत्यो हीनोऽप्रयोजक इति अस्यार्थः कृतं तर्वाभिनीहि साध्यमजनिका हि सात्वादित्याहो समाविनाचावोऽ
धर्मसाधनत्वादिरूपसाधनेन समवायिनिषिद्धत्वादिः असमाविनाचावास्तेनैव साधनेन समवायिरहितो हि सात्वादिः यदा
इमो हेतु एकसाध्यान्वितो दृश्येते तदा तयोर्मध्ये हीनो विषमव्याप्तो हि सात्वादिः समेन साध्यमव्याप्तनिषिद्धत्वेन सहनो
आसः निषिद्धत्वस्याप्तो न ज्ञातिचेत् तदा हि सात्वादिप्रयोजक इति उपाधिलक्षणच साध्यसमव्यापकत्वेन सा
धनाप्यकउपाधिरिति प्रकृतं च पारमार्थिकमुपाधिः तच्च द्विविधं आत्यंतिकमनात्यंतिकं च तत्परब्रह्मणि आसं

राम
२५

तिकंजगति अनात्यंतिकं तत्त्वज्ञानात्मागवाधान् शुक्तिरजतकूटकार्षीणाहौतुन पारमार्थिकस्य लेशोपितत्वज्ञानात्माग्य
वहारदृश्यामेव बाधान् एतावता शुक्तिरजताहौ प्रातीतिकमेव सत्वमिति दर्शितं न वति ब्रह्म प्रपंचयोस्तु यथा संखं पा
रमार्थिकं व्यावहारिकं चेति त्रिविधं सत्वं सिद्धिं तत्र प्रातीतिकसत्त्वस्य प्रतीत्यनतिरिक्तत्वात् प्रतीते श्वरजतकूटकार्षी
पणाहौ सत्वपारमार्थिकयो रुनयोरपिमन्ति चारुवस्येव पारमार्थिकत्वं सद्रुपाधिः तदुक्तं सर्वसाध्यसमानाधिकरण
ः सद्रुपाधयः हेतोरकाशयेयेषां स्वसाध्यमन्ति चारितेति संचसाध्यं च स्वसाध्यतयोर्मन्ति चारितेत्यर्थः अक्षय्यमिति चतु
र्धुमासेषु क्रियंत इति चातुर्मास्यानि प्रागुक्तानि वैश्वदेवादीनि तैरिष्टवानिति चातुर्मास्ययाजीकरणे यज इति णितिः तस्य
चातुर्मास्ययाजिनः सुरुतं यागजनि तं फलमह्यं हेतुमशक्यं न कदापि भोगेन रुयितुं शक्यत इति ह्ययज्योशक्या
र्थे इति निपातः अपामसोममिति स्पष्टं ३५ नयदिदमिति आत्मावा इति वैशाखाचार्ये इह सर्वजनप्रत्यक्षमिदं ज
गद्वैवासीत् अखंडैकरसः जगदधिष्ठानत्वेन वास्तवस्वरूपभूतः पदार्थ एवासीन्नतत्कार्यभूतं नामरूपात्मकं
जगदासीदित्यर्थः नासदासीदिति तदानीं प्रलयानंतरं मृष्टेः पूर्वमित्यर्थः अनन्निमक्तं असकारणं नासीत् यथेति य
थालोकेन करदं कुंवादि कारणभूतेन मृष्टेन विज्ञातेन सर्वमस्यधिकारजातं विज्ञातं स्यात् कथमिति चेत् कारणान्य
त्वाकार्यस्य कथं तद्विज्ञाते इह कारणमिदमस्य कार्यमिति वदंति मवहरति चतवाह वाचारणमिति वाचारणं वा
गावं वनमित्येतत्कोसौ विकारो नामधेयं नामैव केवलं न विकारो नामवक्तुं इति मृत्तिके वतुसं वस्तुसि लोहमुणिनामु
वर्णं पिडेन यौनरुक्ता दूदुधस्य मागः सर्वमस्यधिकारजातं कटककुंडलादिविज्ञातं स्यात् वाचारणं वा विकारो नामधेयं
लोहमित्येव सत्यमिति समानं न सविनिर्कृतं तेनेन कालाधिपिडेनेत्यर्थः अत्र कालाय समेवेव वतुसत्यमिति शेषः आत्मा

याभावाच्चैतिमतिरैकैदृष्टान्तः साभिनांशोके मूकदादिरूपेण परिणतं वस्तु परमार्थतः कनकमेव यथा तथेत्यर्थः
 : ३६ मयुजया वासुपतिरिति वादो जीवात्मपरमात्मनो मुपमा मुपणौ शोननपतनौ शोननगमनौ मयुजासयुजौ
 विवप्रतिविबनावेन सदा संयुक्तौ सखाया सखायौ नित्योपकारोपकारकत्वेन वव्रतेति सखायौ नित्यमनियं नृत्वोपा
 धिकत्वेन समानं प्रकृतिप्राकृतं वृक्षमुच्छेदधर्मवन्मातृ-आध्यात्मादिनेदनिन्नत्वाच्च कृशास्वत्वात्पुण्यपापादिव कृवीज
 त्वात्सुखदुःसादिव कृफलत्वाच्च वृक्षपरिवृत्तातेष्वकवन्तौ नित्यमनियामकाक्षपाधिमत्वेन परिगृह्यवव्रतेति तयोर्धयो
 र्मध्यः शोनिगशरीरानिमाना प्रति विवन्नो जीवः पिष्यलंकर्मफलं त्वाहु विविधं विषयात्वादनेयथानवतितथाऽत्रि
 पञ्चके जीवात्मादयोः संसारी विद्योपाधित्वादि वन्नत इत्यर्थः निचाकशीति स्वप्रकाशरं डशप्रिमात्ररूपेणास्ति इत्यर्थः
 निरतराज्ञादिसंवितामधेनु वृंह पतेरिति निरंतराश्वसंततात्वाः ज्ञादिमश्वानंदिमोयाः संविदस्मा एव कामधेनु वृंहानि
 षांपरुः अत्र यद्यपि न गवतः स्वरूपविषया संविदेकरूपत्वादेकैकतथापि विविधेदाहनेकत्वबोधो दृष्टिनिश्चमायेव ॥
 इत्येवैविगशरीरानस्वरूपगमेन कस्याश्चिदस्य स्याद्वृत्तेरसंतवात् तदुक्तं वृतीयस्कधे सावा एतस्य संहृष्टः शक्तिः स
 महात्मिका मायानाममहात्मा गयेदं निर्ममे विनुरिति इति विविधेदस्य मायायाः परिणामित्वेनेति बोध्यं कथामन्य
 था अहमेवायेना नैत्यद्यत्सदसत्परं पश्चादहं यदेतच्च यो वशिष्ठितमोऽस्य हमित्यादौ कालत्र संबंधिनी स्वरूपविष
 यादृत्तिरेकदैवोपपद्यतां परिच्छिन्नसमायया व्यापकस्य स्वस्या व्यापनात् समस्तजगद्विषयिनी तु दृत्तिरेकतापि संनव
 ति स्वकार्यनूतनगदप्रेक्षया माया व्यापकत्वेनैकयेव दृष्टा सर्वव्यापनात् तथाच सहस्रनामनाम्ये सर्वनामव्या
 ख्याने श्रीमच्छंकराचार्यभिरुपराणवचनं असतश्च सतश्चैव सर्वस्य प्रवक्ष्यामि सर्वस्य सर्वज्ञानात् सर्वमेतं प्रवक्ष्यामि

राम
 १६

तदतिनगवद्यासवचनात्सर्वं इति ३५ यादहं सुमुक्तोः कामत्यागा एव प्रधानं साधनमित्येतद्वर्णयति कामान्यः कामय
 ते मन्यमानः सकर्मनिर्तायते तत्र पर्याप्तकामस्य कृतात्मनस्तु इहैव सर्वं प्रजिजीयते कामा इति संपूर्णकृतिः कामात्
 दृष्टेष्टविषयान्यः कामयते प्रार्थयते मन्यमानः तद्गुणान् चिंतयानः सतैः कर्मभिः कामैः धर्माधर्मप्रवृत्तिहेतुनिर्विषय
 येच्छारूपैः सहजायते तत्र तत्र यत्र यत्र विषयशान्तिनिमित्तं कामाः कर्मसु पुरुषं नियोजयंति तत्र तत्रेष्टविषयेषु तैरेव कामै
 र्वेष्टितो जायते यस्तु परमात्मतत्त्ववित्तानां यत्तिकामः परिसमंततः आसक्तमायस्य तस्मात्तकामस्य कृतात्मनोऽविद्या
 लक्षणादपररूपादपनीयत्वेन परेण रूपेण कृत-आत्मा यस्य तस्य कृतात्मनस्त्विहैव शरीरिति दृष्टेव सर्वधर्माधर्मप्रवृत्तिहेतुवः
 प्रविलीयते विलयमुपगच्छेति न शंतीत्यर्थः कामास्तज्जनकहेतुविनाशान्न जायते इति तावः ३६ त्वदवगमी एष नित्ये
 ति एषनेति नेत्यादिलक्षणा नित्यो महिमा अनेन महिमानः कर्मकृता इत्यनित्याः ब्राह्मणस्य ब्रह्मविदः नित्यत्वे हेतुमाह
 ॥ न कर्मणा वर्धते कर्मणा शुभेन वृद्धिलक्षणां विक्रिया प्राप्नोति तथा शुभेन कर्मणा तौ कनीयात नार्थपक्षयलक्षणां वि
 क्रियां प्राप्नोति अतो विक्रियत्वात् नित्य एष महिमेति ३७ कपतयः सहोवाच यद्द्विगादिबोयदवाक्ये विद्यायदंत
 रायावापृथिवी इमे च यद्भूतं च न वच्चनविषये सा च दत्ते आकाशे तरोतं च प्रोतं चेति संपूर्णं ब्राह्मणं अस्यार्थः स याज्ञ
 क्यहउवाच हे गार्गि यत्त्वयोक्तं यद्द्विगुणपरिदिवोऽदकपालात् यच्चावर्गंधः पृथिव्याः अपोऽदकपालात् यच्चांतरा मू
 ष्मेद्यावापृथिवीद्यावापृथिव्यो रदकपालयो रित्येद्यावापृथिवी यद्भूतं यच्चातीतं न वच्च वर्तमानं स्वपारं च न विष्यच्च वर्तम
 नानाद्भूतकालाविति गार्ग्यं तत्सर्वं यत्सूत्रं माचक्षते तत्तत्र माकाशे तरोतं प्रोतं च यदेतद्यात्तं सूत्रात्मकं स गतं ॥
 अत्रा कृताकारोपि च पृथिवी धातु स्त्रीषु पिकालेषु वर्तते तत्रोत्पत्तिप्रलयचेति अत्र देवेति अत्र देवपृथगेव तत
 ॥ यत्तत्तत्तं श्रोत्रादीनां श्रोत्रादीनां कर्मविषयश्च तद्विदितमिति सर्वमेव माकृतं विदिता दस्य देवहि विदितं तौ

मविदिक्क्रियाकर्मभूतं तच्च क्वचिक्चिकस्य विदिदितमिति । धर्ममेव नारुतं विदितमेव तस्मादन्तरे वेत्यर्थः । अविदितमज्ञा-
 तं तद्दीति प्राप्ते आह । अथोऽपि अविदिता विदितविपरीता । अनाकृता अपि अधिउपपत्तिर्लक्षणयाऽन्यदित्यर्थः । यच्चिय-
 स्मात् उपरि नवतित्तित्तस्मादस्यदिति प्रसिद्धं । अस्मन्नधर्मात् शास्त्रीयत्वं तथा अन्यत्राधर्मात् तथा कृतं कार्यं अकृतं कार-
 णं तस्मादस्मन्न किंच अन्यत्र नूताद्वा ज्ञात्वा यथन स्य सिते ध्वेति श्रुतिशेषः । अस्मन्नूतादति कृतं कावात् नयत्त-
 विषयतश्चकारादन्तमानाच्च यदीदृशं वस्तु सर्वव्यवहारगोचरातीतं परममिजानासितवदमद्यमिति यमं प्रतिनावि-
 केतसोवाक्यं । अस्मूलमन एव सादीति । आदिपदेनाह स्वमदीर्घमवोहितमस्तेह मकायमतमोवाद्यताकाशमसंगम-
 रसमगंधमचक्षुष्यमश्रोत्रमबागमनोऽतेजस्कमप्राणमसुखमात्रेमात्रमनंतरमवाद्यमित्यादीनि प्रकृतोपयोगितर-
 यागृह्यंते । अस्मत्तुलादस्यत्वं तर्ह्यणस्मादेत्याह । अनृणः । स्मृताण्यनिषेधात् तर्हि रुस्वस्यानेत्याह । अरुस्वं परिमाण-
 यनिषेधात् तर्हि दीर्घस्यात्राह । अदीर्घं एवं सर्वत्र । आमेयगुणोन्नेहितः । अथांगुणाः स्नेहः तासामस्यत्वं सर्वथापूनीय-
 निर्देश्यतात् । कायायाश्चप्यस्यत्वं । अस्तुवर्हितमस्त्राह अतमः । वाद्याकाशासामप्यस्यत्वं तासामस्यत्वं तु वत्संगात् ।
 कंस्यान्न असंगं रसगंधासामस्यत्वं । अविद्यमानं तेजोऽगादिप्रकाशवदस्यत्वं तेजस्कं । आध्यात्मिकस्य वायोरनावाद्वा-
 णं । अमुखमक्षारं मीयंते येन तस्मान्नाना रूपं तदस्य । अस्मन्नस्मत्तर्हि विद्वत्तेत्याह । अनंतरं तर्हि बाह्यं
 नेत्याह । अवाद्यमिति । इत्युपसमाप्तायेत्युपनिषद्भिन्नो वेदनागः समाख्यायः । आनन्दवनयसादिग्रंथं दृष्ट्वा श्रुति-
 स्तुतौ रघुनाथोऽलिखद्वाक्यां श्रुतेः शंकरनाथगो । इति श्रीरघुनाथचक्रवर्तिरचितं श्रुतिस्मृतिव्याख्यानं संपूर्णम् ।

समाप्तं